

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI**

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

**Qoljazba huqiqında
UDK**

MAGISTRATURA BO`LIMI

«Pedagogika ha`m psixologiya» kafedrası

Ismailova Gu`lsara

**« Жасларды әдеп-иқрамлылыққа тәрбиялаўда халық
педагогикасы дереклеринен пайдаланыў»**

Qa`nigeligi: «5A110901-Pedagogika teoriyasi ha`m tariyqi»

**MAGISTRLIK
DISSERTATSIYA**

Ilimiy basshı: _____ p.i.k., dots.T.Saparbaev

No`kis-2017

QORG`AWG`A RUXSAT ETILEDI

Fakul`tet dekanı: p.i.k.,dots.M.Allambergenova

Kafedra baslıg`ı: ps.i.k., dots.Z.Sherimbetova

Ilimiy basshı: p.i.k.,dots. T. Saparbaev

Magistrant Ismailova Gu'lsaranin' «Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıw» atlı magistr akademiyalıq da'rejesin alıw ushın jazılğ'an dissertatsiyasın ko`rip shıqqan ma`mleketlik attestatsiya komissiyasının`

QARARI:

Magistrant Ismailova Gu'lsaranin' «Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıw» atlı magistr akademiyalıq da'rejesin alıw ushın jazılğ'an dissertatsiyasına « ____ » baha qoyılsın.

MAK baslıg`ı: p.i.k., dots. P.A'bdimuratov

MAK ag`zaları:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

**Tema: Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası
dereklerinen paydalanıw.**

Jobası.

Kirisiw.

**I. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası
dereklerinen paydalanıwdın' shart sharayıtları.**

- 1.1. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası
dereklerinen paydalanıwdın' a'hmiyeti.
- 1.2. Shıg'ıs oyshıllarının' jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq
pedagogikası dereklerinen paydalanıw haqqında pikirleri.
- 1.3. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası
dereklerinen paydalanıw mazmunı.

**II. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq awızeki do'retpelerinen
paydalanıw jolları.**

- 2.1. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq erteklerinen
paydalanıw usılları.
- 2.2. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqqa ta'rbiyalawda naqıl-maqallardan
paydalanıw usılları.
- 2.3. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda an'ızlardan paydalanıw
usılları.

2.4. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq oyınlarınan paydalanıw usılları.

III. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalaw xalıq pedpgogikası dereklerinen paydalanıw na'tijelerin anıqlaw boyınsha ta'jribe-sınaw jumısları.

3.1. Ha'zirgi ku'nde uluma bilim beriw mekteplerde jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıw jag'dayları.

3.2. Akademiyalıq litseylerde jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıw na'tijelerin u'yreniw.

3.3. Ka'sip-o'ner kolledjlerinde jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıw halatların u'yreniw.

3.4. Joqarı oqıw orınlarında jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedpgogikası dereklerinen paydalanıw na'tijelerin u'yreniw.

Juwmaq

Paydalang'an a'debiyatlar

Qosımsha

Kirisiw.

I. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıwdın' shart sharayıtları.

1.1. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıwdın' a'hmiyeti.

Oraylıq Aziya xalıqları sonın' ishinde qaraqalpaq xalqı ha'm onın' ma'deniy-ag'artıwshılıq da'rejesinin' qalıplesiwi ha'm rawajlanıwi asirler dawamında ju'zege kelmekte, ta'rbiya ideyalari tu'rli da'wirlerdegi sotsial-siyasiy protsesslerdi o'zinde birlestirdi. Xalqımız jaratqan usınday ag'artıwshılıq piker ha'm ideyalar, ta'lim-ta'rbiyag'a tiyisli bay miyraslari atababalarımızdan qalg'an biybaha xalıq pedagogikası derekleri bolıp esaplanadı.

Xalıq pedagogikası asirler dawamında a'wlad-a'jdadlarımızdin' aqiliy, ma'deniy rawajlanıwi ha'm Kamalg'a keliwinde tiykarg'i orindi iyeleydi. Xalıq o'zinin' ma'deniy-ag'artıwshılıq, ko'rkem-o'ner, estetikalıq qaraslari, filosofiyalıq-aqiliy tu'sinikleri, ta'lim-tarbiyalıq pikirlerin xalıq pedagogikasında ju'zege shig'arg'an. Xalıq pedagogikasinin' tiykarg'i jo'nelisi milliy ta'rbiyani a'melge asiriw bolıp, tiykarinnan milletge ta'n bolg'an belgilerdin' saqlanıwin ta'minlew bolıp esaplanadı.

Insanlar ja'miyetinin' barlıq basqishlarında barkamal insandı ta'rbiyalaw tiykarg'i mashqalalardin' biri bolıp kelgen. Xalqımızdin' pedagogikalıq qaraslarinin' analizi bul barada ju'da' bay ma'deniy-ag'artıwshılıq miyrası barlıg'in ko'rsetedi. Demek, bolajaq pedagog kadrlardi xalqımızdin' ta'lim-

ta'rbiya nazariyasi ha'm a'meliyati boyinsha toplang'an bay ma'deniy-ag'artiwshiliq miyras ha'm pedagogikaliq qaraslari menen tanistiriw olardin' kasiplik-pedagogikaliq tayyarlig'in arttiriwg'a zamin tayarlaydi.

Xaliq pedagogikasinin' tiykarg'i izertlew obekti –xalqimizdin'aqiliy, ta'lim-ta'rbiyaliq qaraslari boyinsha toplang'an bay ma'deniy-ag'artiwshiliq miyrasi ha'm pedagogikaliq ideyalari menen tanistiriw protsessi esaplanadi.

Usi protsesste to'mendegiler u'yreniledi:

- Xalqimizdin' ma'deniy-ag'artiwshiliq ha'm milliy qa'diryatlari;
- Shan'araqta perzent ta'rbiyasi, ta'rbiya metodlari, usil ha'm tu'rleri;
- O'zbek xalqinin' a'dep-ikramliq normalari, so'ylew ma'deniyati;
- Xaliq pedagogikasinda tabiyat ha'm insane mu'nasebetleri, salamat turmis ta'rizin ju'zege shig'ariw;
- Ulli alimlarimizdin' pedagogikaliq pilirleri;
- Xaliq awiz eki do'retpesi ha'm da'stanlardin' ta'rbiyaliq a'hemiyeti;
- Milliy u'rip-a'detler, udimler,xaliq oyinlari ha'm oyinshiqlardin' ta'rbiya usillari sipatindag'i orni;
- Xaliq pedagogikasinda diniy ta'liymatlar;
- Xaliq pedagogikasinda xaliq a'meliy sanaati, o'nermentshiligi tarwlarinin' ta'rbiyadag'i orni h.t.b.

Pa'nnin' waziypalari-xaliq pedagogikasinin' ta'lim-ta'rbiyag'a tiyisli bay ta'jriybesi, ta'rbiya usillari, insaniylik pa'ziyetleri haliq pedagogikasinin' a'm qa'diryatlari, xaliq pedagogikasinin' u'rip-a'detleri, diniy ta'limatlarda ju'zege shig'ariwshi ma'selelerdi u'yreniw ha'mde kelejekte a'wladqa onin' mazmun ha'm ma'nisin tu'sindiriwden ibarat.

O'zbek xalqinin' o'tmishindegi tarixiy ta'jriybesi, ruwxiy, ma'deniy, sotsial o'miri, shan'araqta perzent ta'rbiyasi menen baylanisli ma'selelerdi ilmiy ta'repten toliq u'yreniw onin' kelejektegi jolin aniq belgilep beredi. O'z elinin'quramali tariyxin, etnik belgilerin ha'm pedagogikaliq ideyalarin aniq biliw ma'deniy barkamolliqti ta'minlewshi bir tu'rтки bolip esaplanadi.

Jurtbasshimiz Islam Karimov O'zbekistan Respublikasi Joqari Ma'jlisi IX sessiyasinda so'ylegen nutqinda aytqaninday:" Ma'mleketimizdin' g'a'rezsizlik jolindag'i birinshi qa'demlerinen-aq, ulli ma'deniyatimizdi tiklew ha'm ja'nede joqarilastiriw, milliy ta'lim-ta'rbiya dizimin rawajlandiriw, onin' milliy zaminin bekkemlew, zaman talabi menen birlestiriw tiykarinda ja'ha'n talaplari ha'm ko'nlikpeleri da'rejesine shig'ariw maqsetinde u'lken a'hmiyet berip kelmekte".

I.A. Karimov o'z shig'armalarinda ata-babalarimiz qaldirg'an bay milliy qa'diriyatlardin' a'hemiyeti haqqinda da bo'lek piker bildirip: " Xalqimiz tayanshi ata-babalarimiz qaldirg'an ma'deniy miyrasinin'o'zi bir xaziyne, bul xaziyneden aqilg'a muwapiq paydalaniwimiz lazim",-deydi.

A'ne usi ma'deniy miyrastin' bir ko'rinisi bolg'an xaliq pedagogikasi tek pedagogikaliq haqiqatlar jiyindisina iye bolip qalmay, ba'lkim xalqimiz odan o'z ideyallari ha'mde tiykarg'i didaktik prinsiplerdi de ju'zege shig'aradi. Sol orinda tu'rli xaliqlar pedagogikasi menen shug'illaniwshi etnopedagogika pa'ni haqqinda pikir juritiwimiz za'ru'r.

Karimov I.A. Byuk maqsad yo'lidan og'ishmaylik-T.: O'zbekiston, 1993.

Etnopedagogika-etnik gruppalardin' ta'lim ta'rbiya barasindag'i ta'jiriybeleri, shan'araq, a'wlad, millettin' qa'dimgi qa'diryatlarg'a ma'deniy,tuwri ha'm tuwri emes qarawlari haqqindag'i pa'n bolip esplanadi. Ol xaliq pedagogikasinan zamanago'y sha'rayatlarda paydalaniw jollarin ko'rsetedi, etnik gruppalardin' bul barisindag'i ta'jiriybelerin jiynaydi ha'm usinadi.

Basqasha qilip aytqanda, etnopedagogikanin' tu'rli xaliqlar ta'rbiyasinin' tariyxi ha'm nazariyasi sipatinada ko'riw mu'mkin. Barliq xaliqlarda benazir aqil, xushkewillik, ma'rtlik, miynetsu'yiwshilik, Watang'a muxabbat, xalqig'a sadiqliq siyaqli pa'ziyetlerdi joqari bahalanadi.

Etnopedagog G.N. Volkovtin' aytqaninday, "ha'r bir xalqtin' ku'shli ha'm o'zine ta'n ta'replerin aytiwshi stereotip usinislari hazirgi ku'nge deyin o'z a'hmiyetin jog'altqan emes". Nemishe ta'rtipsizlik, amerikansha isbilermenlik, fransuzsha mulayimlilik, inglizshe rasmiyatshiliq, o'zbekshe miymandosliq siyaqli jaqsi ta'repler solar qatarina kiredi.

Ulli alimlar xaliqtin' pedagogikaliq qaraslari ha'm pedagogikaliq ta'jiriybelerin u'yreniwge ju'da' ko'p itibar bergen. Klassik pedogoglardin'

aytiwina qarag'anda, xaliq pedagogikasi ta'rbiya haqqindag'i pa'ndi bayitadi, onin' tayanishi ha'm tiykari bolip xizmet qiladi. Xaliq pedagogikasi o'z na'wbetinde etnopedagogikanin' predmeti, pedagogikaliq ma'deniyattin' quramliq bo'limi bolip esaplanadi.

Xaliqlardin' pedagogikaliq ma'deniyati menen ju'da' qiziqqan rus jaziwshisi V.G.Belinskiy: "Ha'r bir millettin' o'zine ta'nligi, tiykarinan tek usi milletke ta'n bolg'an du'nya qaras, din, til, u'rip-a'detler", - deydi. O'tmishte jiynalg'an ma'deniy bayliqlardi ulli filosof Gegel "o'zinen ku'sh taratiwshi ana jer" menen salistirg'an. Onin' aytiwinsha, "ilim-pa'n ha'm ta'limnin' ha'r bir jan'alig'i onin' qa'dimgi ta'repine usiniwinan kelip shig'adi". Demek, ma'deniyattin', sonday aq pedagogikaliq ma'deniyattin' u'rip-a'detleri xaliqlardin' joqari ma'deniyatinin' tiykarg'i belgisi esaplanadi. Ulli alim A'bu Na'sir Farabiy: "xaliqlardin' o'zinin' qa'dimgi ma'deniyatina itibari ha'm qizig'iwinin' oyaniwi olardin' haqiqiy danaliqtan belgisi esaplanadi", - deydi.

Demek, xaliq pedagogikasi – xaliqtin' turmis iskerligi protssesinde toplang'an ha'm a'wladtan-a'wladqa o'tip kelip atirg'an ta'rbiya barasindag'i ta'jriybe ha'm bilimler jiyindisi esaplanadi.

Folklorshi T.Mirzaev **ta'riyfi** menen aytqanda: "xalqimiz antik da'wir ha'm o'tken a'sirlerdin' klassik epopiyalari-"Iliada" ha'm "Odessey", "Maxabharat" ha'm "Ramayana", "Igor jongnomasi" ha'm "Shoxnoma", "Manas" ha'm "Jangar" siyaqli shig'armalari menen bellese alatug'in ha'm olar menen ten' turg'an da'stanlarg'a ha'm erteklerge xaliqtin' o'mir ta'jriybelerin

o'zinde sa'wlelendirgen a'jayip naqil-maqallarg'a ju'da' ko'p jumbaqlar iye, bular ma'deniy baylig'imiz" esaplanadi.

Orta Aziya xaliqlari sol tiykarinda o'zbek xalqi basqa xaliqlar siyaqli ma'deniy bayliqlar jaratiwshi talapshan xaliq. Ko'p ta'repleme ha'm bay ma'deniyattin' ajralmas bo'legi bolg'an xaliq pedagogikasin u'yreniw arqali kamalatqa erisken ata-babalarimiz, ulli alimlardimizdin' ilim-pa'n, sanaat ha'm a'debiyat tarawindag'i uzaq a'sirler dawaminda ja'han ma'deniyati xaziynesinde o'zine ta'n orindi iyeleydi.

“Xalqimizdin' ma'deniy baylig'inan biri bolg'an xaliq pedagogikasinin' en' tiykarg'i ha'm siyrek ushrasatug'in pikir ha'm mu'na'sibetleri, ta'rbiya barasinda qollanilip kelingan usil ko'nlikpe ha'm ta'jriybeler bizin' zamanimizda da o'z a'hmiyetin jog'altpag'an”.

Xaliq pedagogikasi negizgi ma'nisi menen uliwma insaniy, xaliqshil pedagogika bolip esaplanadi. Oni xaliqlar tariyxi, xaliq filosiyasi, psixologiyasi, etnografiyasin ha'm xaliq meditsinasinan tisqarida ko'z aldimizg'a keltirip bolmaydi. Sonday aq, xaliq pedagogikasi o'zinin' u'mitleniw, elshinasliq, qa'dirshinasliq, ruwhshinasliq, sanaat awizeki do'retiwshilik siyaqli pa'n tarawlarindag'i en' jaxsi u'lgilerdi o'mirdin' a'dep-ikramliliq ta'lim-ta'rbiyanin' ha'mme ta'repin o'z ishine qamtip aladi. Xaliq pedagogikasinin' sonshellili ta'sir ku'shi, a'hmiyeti ha'm jasawshilardin', “birinshiden onin

turmisqa baylanislig'i, ta'sirshen'liginde bolsa, ekinshiden onin' tuwridan-tuwri xaliq ta'repinen bar bolg'an o'mir protsessin u'rip-a'detlerde jaratiliwi o'mir, insan problemalarin qamrap aliwshi ta'rbiyanin' en' tiykarg'i ma'seleler sheshimin sheshiwge qaratilg'anlig'i, u'shinshiden uliwma insaniy jo'neliske ideya maqsetlerge qaratilg'anlig'inan derek beredi”.

Watanimizg'a ha'r ta'repleme jetik o'z xalqi ha'm watanina pidayi ruwhiy ba'rkamal jaslardi ta'rbiyalawda xaliq pedagogikasinin' ba'rshe imkaniyatlarinan paydalaniw ma'seleleri usi pa'ndi u'yeniw maqsetin belgilep beredi. Sonday aq milliy ha'm ma'deniy qa'diriyatlardi keleshek a'wladqa tu'sindiriwde tiykarg'i a'hmiyet ka'sip etip kelmekte. Sonday aq, qa'diriyatlardi jaratiwshi ha'm a'wladtan a'wladqa jetkiziwshide xaliqtin' o'zi esaplanadi. Sol tiykarinda xaliq pedagogikasinda qa'diriyatlar pedagogikaliq ta'repten ken' u'yreniledi. Bunda olar to'mendegi formalarda sa'wlelenedi: sha'araqliq qa'diriyatlar, miynet qa'diriyatlar, sotsial-siyasiy mazmundag'i qa'diriyatlar, ma'deniy ag'artiwshiliq qa'diriyatlar, ko'rkem o'ner-estetik qa'diriyatlar, salamat turmis ta'rizine tiyisli qa'diriyatlar, ma'deniy ruwhiy qa'diriyatlar. Shan'araqliq qa'diriyatlar shan'araq ha'm shan'araq ag'zalari ta'repinen qa'dirlenetug'in o'z ara mu'nasibetler u'lkenlerge hu'rmet kishilerge izzette boliw, ag'ayinleri ortasindag'i mehir mu'riwbet siyaqlilardi qamrap aladi. Salamat turmis ta'rizine tiyisli qa'diriyatlarg'a bolsa xalqimizdin' o'z

Xoshimov K, Ochil S. O'zbek pedagogikasi antologiyasi- T: O'qituvchi, 1995, 14-bet.

perzentlerin saw-salamat, ma'rt ha'm watanparwa'r bolip jetisiwinde qollanilatug'in ta'rbiya usillari kiredi. Ko'kem o'ner-estetik qa'diriyatlarg'a xaliq a'meliy sanaati, o'nermentshiligi, qosiq, oyin, su'wretshilik sanaati, milliy bayramlar, u'rip-a'detler, toy tamashalar, kiyiniw ma'deniyati ha'm basqalardi kiritiw mu'mkin.

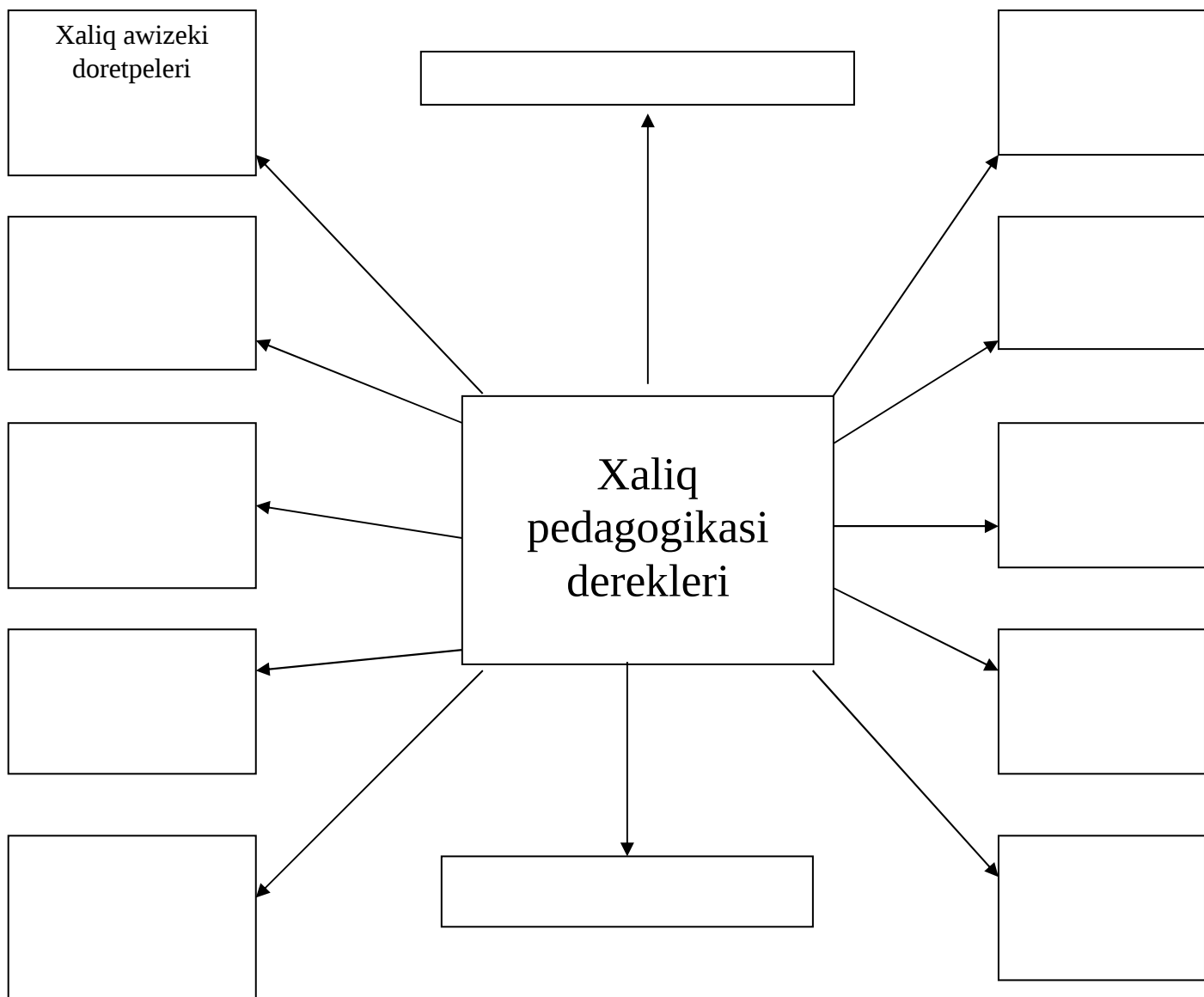
Ma'deniy-ruwxiy qa'diryatlar miynetsu'yiwshilik, insanparbarliq, mehir-muxabbat, saqawat siyaqli piyillerden ibarat bolsa, sotsial-siyasiy qadiryatlar a'dalat , tinishliq su'yiwshi, erkinlik, do'stliq, ten'lik siyaqli tu'siniklerdi o'z ishine aladi. Miynet qa'diryatlarina o'nermentshilik, diyxanshiliq, sharwashiliq siyaqli tarawlar kiredi, insan xizmet ko'rsetiwi turmisqa tiyisli qadiryatlar bolsa milliy tag'amlar, xaliq meditsinasi, siyaqlilardi o'z ishine qamtip aladi.

Ma'deniy-ag'artiwshiliq qa'diryatlarina tu'rli estelikler,tarixiy ansambiller, meshitler, mediriseler kiredi. Ilimiy-ma'deniy qa'diryatlarg'a bolsa insaniyat rawajlaniwinda tiykarg'i a'hmiyetke iye bolg'an ilmiy derekler, mantiq, filosofiya,geometriya, algebra, astronomiya, a'debiyat, kiradi.

Demek, joqarida aytqanimizday xaliq pedagogikasi xalqimizdin' qahramanliq o'tmishi, milliy qadriyatlar, tariyixi u'rip-a'detleri, ta'lim-ta'rbiyadag'i alding'i ideya ha'm ta'jriybelerdi o'zinde ju'zege shig'aradi. A'ne usi biybaha bayliqti u'yreniw ha'm onnan oqiw ta'rbiya protsessinde paydalaniw ushin da'slep xaliq toplag'an pedagogikaliq mag'liwmatlar, ko'nlikpe ha'm bilimler, dereklerden aliniwin biliwimiz kerek. Sonday-aq xaliq pedagogikasi qatar o'zine ta'n ta'kirarlanbaytug'inlar bar. (Sizilmag'a qaran').

Etnopedagogika pa'ninin' tiykar saliwshilarinan biri G.N. Volkovtin' to'mendegi ta'riypi **xaliq pedagogikasi** derekleri haqqinda ashig aydin tu'siniwge bag'darlaydi: "Xaliq pedagogikasi- xaliq awiz eki shig'armasinda, u'rip-a'detler, balalar oyinlari ha'm oyinshaqlarda saqlanip qalg'an pedagogikaliq mag'liwmatlar ha'm ta'rbiya ta'jriybesinin' jiyindisi esaplanadi."

Qaraqalpaq xaliq pedagogikasi o'z ta'rbiya barasindag'i ta'jiriybelerin to'mendegishe ju'zege shig'adi:

1) Xaliq awizeki do'rtpeleli.

Xalqimiz o'z tariyixiy sotsial iskerligi tarawindag'i bay awizeki shig'armasi miyras jaratqan. Xaliq awizeki do'rtpesi qa'dimgi zamanlardan berli xaliq pedagogikasinin' ta'rbiya usillarinnan biri bolip kelgen.

Qaraqalpaq xaliq awizeki do'rtpesinin' barliq janirlari, sonday-aq, apsanalar,ertekleri, naqillari, rawayatlar,ha'r-tu'rli qosiqlar, maqallar, jumbaqlar, da'stanlar, aytisiqlar, tez aytisiqlardin'ta'rbiyalig imkaniyatlari sheksiz. Barakamal shaxsti qa'liplestiriwdin' ha'mme quramliq bo'limleri yag'niy aqiliy, fizikaliq, miynet, ta'rbiyasina tiyisli a'jayip mag'liwmatlar o'zbek xaliq awiz eki do'rtpesinin' barliq janirlarinda o'z da'lilin tawg'an.

2).Milliy u'rip-a'detler, ha'm da'stu'rler.

Milliy u'rip-a'detler,merekeler zamininda u'lken ta'rbiyalig imkaniyatlar bar, sebebi ulardin' barlig'i ata-babalarimizdan qalg'an ma'deniy miyras esaplanadi. Milliy toylar, seyiller, hayit bayaramlari xalqimizdin' o'zine ta'nligi ju'zege shiqqan.

3) Xaliq oyinlari ha'm oyinshiqdari.

Qaraqalpaq xaliq oyinlari o'zlerinin' ha'reketshen'ligi, shidamliqqa u'yretiwshen'ligi, shiniqtiriwshi ha'reketlerden ibaratligi menen ajralip turadi.

Xaliq oyinshaqlarinda xaliqtin' turmisi, onin' qa'diryatlari ha'm arziw-umitleri ustaliq benen su'wretlegen.

4) Diniy ta'limatlar.

Islam dininin' muqaddes talaplarinnan bolg'an "Qurani Karim", ha'dis ha'm basqa diniy ta'limatlarda a'dep-ikramliqqa, insaniyliqqa tiyisli qimbatli pedagogikaliq ideyalar keying su'rilgen.

5) Xaliq a'meliy qol o'neri ha'm o'nermentshiligi.

Xaliq a'meliy qol o'neri ha'm o'nermentshiliginin' tarawlari xaliq o'mirinin' aynasi ha'm sotsial o'mirinin' kersinshesi bolip, oqiwshilarda go'zalliq tuyg'ilarin rawajlandiriw.

6) Milliy qosiq ha'm qosiqshiliq sanaati.

Qosiq ma'lim da'rejede o'mirdin' ha'm da'wirinde payda boladi. Sonliqtanda, qaraqalpaq qosiqshiliq sanaati xalqimizdin' turmisin, onin' arziw-niyetlerin o'zinde birlestiredi.

7) Su'wretlew o'neri .

Xaliqtin' o'miri, ol turmis keshirip atirg'an ta'biyiy sharayat, insanity obrazlar ma'lim da'rejede pedagogikaliq bilimler ha'm mag'liwmatlardi da'liyllep bergen.

8) Tarixiy estelikler.

Ha'r bir tarixiy estelikler quraminda ma'lim da'wirdegi tarixiy iskerlik ha'm sotsiall o'mir jatadi. Ha'r bir tarixiy estelikler jaslarda watanparwarliq tuyg'isin, bunday esteliklerdi jaratqan ata-babalarimiz menen maqtaniw tuyg'isin oyatadi.

9) Xaliq oyinlari.

O'zine ta'n ma'nisti an'latiwshi suliw, jaqsi ha'reketler go'zalliq ta'rbiyasinin' tiykarg'i usillarinnan biri bolip kelgen.

10) Oрта Aziya ha'm Qaraqalpaq xalqi alimlarinin' pedagogikalıq oy pikirleri.

Ulli alimlardin' shig'armalarında pedagogikalıq pikirler, qaraslar ha'm ideyalar da'lillengen bolip, olardi xaliqimizdin' ta'rbiya ma'deniyatinin' quramina kiritiw ju'da' orinli bolip esaplanadi.

Xaliq pedagogikasinin' ta'rbiyalıq imkaniyatlari-degende xaliq ta'rbiya ta'jriybesinnen orin alg'anda en' alding'i pedagogikalıq bilimler, qa'nige ha'm ko'nlikpeler, zamanago'y oqiw da'rgayi ha'm shan'araq ta'rbiyasi diziminde jaslardi ta'rbiyalaw maqset ha'm waziypaların sheshiw qolay sha'rt-sharayatlardi jaratiw tu'siniledi. Ma'selen xaliq maqallarinin' ta'rbiyalıq imkaniyatlari ta'rbiyanin' tiykarg'i maqsetinnen kelip shig'adi. Ta'rbiyanin' tiykarg'i maqset, bolsa ha'r ta'repleme jetik insane joqari manawiyatli shaxisti rawajalndiriwdan ibarat. Sonday-aq xaliq pedagogikasi qadiryatlari ma'deniy jetik, qa'negeli kadrlardi tayyarlaw, barkamal shaxs ta'rbiyasi ha'mde ta'lim-tarbiya iskerligin asiriw imkaniyatların jaratip beriwden ibarat.

1.2. Shig'is oyshllarının' jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası dereklerinen paydalanıw haqqında pikirleri.

Ja'miyetimizde jan'alaniw protsessi ketip atirg'an, qa'diryatalrimiz tiklegen bir waqıtta milliy-ma'deniy baylıqlarımız qatarına kiriwshi o'tmish danishpanlari, ulli allamalar ha'm alimlardin' bizge qaldirg'an biybaha miyrasin u'yreniw u'lken a'himiyet ka'sip etpekte.

Ilim insandi ulliliqqa jeteklewshi tu'rtki ekenligi haqqındag'i ulli alimlarimizdin' Qatar hikimetli pikirleri xalqimizdin' ilimparwarlıq haqqındag'i ideyalari menen birlesip ketken. Maselen; Axmad Yunakiy "Bilim menen insannin' ma'rtebesi asadi, ilimsizlik bolsa insandi - dese, Abu Rayxon Beruniy "Bilimsiz insanlardin' kewil hu'rmetine tiyisli boladi,"- deydi.

Bul pikirler tariyxda o'shpes iz qaldirg'an ulli alimlarimizdin' ibratlı o'miri ha'm ilimiy iskerligi' ta'lim-tarbiyag'a tiyisli ideyalar' pedagogikalıq qaraslar haqqındag'i bilimlerimizdi ken'eytiriwge ha'reket etedi.

MUXAMMAD AL –XORAZIMIY (783-850)

Abu Abdulloh Muxammad ibn Muso al - Xorazimiy 183-jıl Xorezimde tuwilg'an. Evropada "Algorismus" ati menen tanilg'an. Ol o'z ilimiy iskerliginin' tiykarg'i bo'limin Bog'dodda, xalifa al-Mamun basshilig'ındag'I ilmiy oray "Bayt ul-hikma"da o'tkizgen. Xalifa al-Mamun al-Xorazimiydi alim sipatında ju'da' qa'dirlegenligi sebebli usi ilim da'rgayın basqariw jumislarin ma'lim mu'ddet og'an tapsirg'an.

Al-Xorazimiy hind ha'm yunon alimlarinin' shig'armalarin puxta o'zlestirip, ondag'I ideyalardi ja'nede rawajalandiradi. Ol ha'zirgi zaman matematika pa'ninin' fundamental qag'iydalarinin' tiykarshisi, zamanagoy algebra pa'ninin' birinshi usinis bildiriwshisi bolip esaplanadi. Alimnin' "Al-Jabr ha'm al-Muqobala" shig'armasındag'i birinshi "Al-Jabr" so'zinnen

Evropada “algebra” so’zi kelip shiqqan. Ol 0 (no’l) sanin arifmetikag’a alip kirdi ha’m sol ta’rizde sanlardin’ onlli pozitsion dizimin barliq dunyag’a tarqaldi.

Al-Xorazimiydin’ sanlar dizimi haqqindag’I shig’armalarinnan biri Evropada “Algorizm” ati menen tanildi ha’m bul atdan zamanagoy “algoritim” so’zi kelip shiqti.

Al-Xorazimiy matematikadan tisqari astronomiya ilimine tiyisli tu’rli temalarda bir qansha ilmiy maqalalar jazg’an. Olardan en’ ko’p tarqalg’ani “Astronomiyag’a tiyisli keteksheler (“Zij”) shig’armasi bolip esaplanadi. Alim geografiya pa’ninin’ rawajlanawina da salmaqli u’les qosqqan. Onin’ tiykarg’I geografiyalik shig’armalarinnan biri “Jerdin’ su’wreti” (“Suwret al-Arz”) kitabi esaplanadi.

Al- Xorazimiydin’ bul pikirleri sol da’wirdegi ilmiy-izleniw jumislari ha’m ta’lim metodlari haqqinda jaqsi mag’liwmat beredi.

ABU RAYHON BERUNIY

(973-1048)

Abu Rayxon Beruniy 973-jil Xorezimnin’ eski paytaxti Kot qalasinda tuwilg’an. Ol o’spirinlik ha’m jasliq jillarin tu’rli ilimlerde iyelewge bag’ishlang’an ha’m alim sipatinda rawajlang’an. Sol zamannin’ taniqli alimi Abu Nasr Mansur ibn Irokda oqip ilim alg’an ha’m da’slepki astronomik ta’jriybelardi 16 jasinda o’tkizgen. Ol paris, yunon, arab, sug’d, Sanskrit tillerin u’yrenen.

Xorezimdegi siyasiy jag’dag’i sebebli alim 998 jil Jurjon qalasina ketedi ha’m sol jerde 1004 jilg’a deyin iri izleniwler alip baradi. Astronomiya, ta’biyiy pa’nler, tariyx, din tariyxini menen de shug’illang’an. Alimnin’ “ Qadimgi xaliqlardan qalg’an estelikleri” shig’armasi og’an u’lken shuxrat keltiredi.

Beruniy 1004-1007-jillarda Xorezimge qaytip, Xorezimshax Mamun bashilig’indag’I ilmiy orayda jumis alip baradi. Biraq Xorezim Maxmud G’aznawiy ta’repinnen basip alig’annan keyin, ol G’azna qalasina asir qilib alip

ketiledi. Alim Maxmud G'aznawiy sarayda keshgen jillarinda astronomiya ha'm geodeziyag'a tiyisli shig'armalar jaratadi. 1029-jili G'aznada "Munajjimlik sanaatinan baslang'ish tu'sinikler" shig'armasin tawsadi.

Maxmud G'aznawiydin' Hindistang'a qilg'an ju'risleri sebebli Beruniy ha'm munajjim sipatinda biraz Hindistanda jasaydi ha'm sanskrit tilin jaqsi u'yrenip aladi. Alim hindlerdin' tariyxi, u'rip-a'detleri, ma'deniyati menen jaqinnan tanisadi ha'm o'zinin' ataqli "Hindistan" shig'armasin jartadi.

1030-jili Maxmud G'aznawiy qaytis bolg'annan keyin onin' ornina balasi Masud otiradi. Alim o'zinin' astronomiyag'a tiyisli u'lken shig'armasin sol hu'kimdarg'a bag'ishlap "Masud nizami" dep atag'an. 1041-1049-jillari "Mineralogiya" ha'm "Farmakognoziya" dep atag'an eki shig'armasin jazdi. Bul shig'armanin' ha'r biri usi taraw boyinsha ja'ha'n ma'deniyatinin' a'jayip durdonalarinan biri bolip esaplanadi. Abu Rayxon Beruniy 1048-jili G'azna qalasinda qaytis boladi.

ABU ALI IBN SINO

(980-1037)

Ulli alim ha'm danishpanlarinin' Abu Ali ibn Sino 980 jili Buxora qasindag'i Afshona awilinda tuwilg'an. Ol Buxoradag'i ilmiy ortalik ta'sirinde u'lkeyedi. Onin' jaslig'i ha'm o'spirinligi Somoniyler hu'kimranlig'I jillarina tuwri keledi. Ol saraydin' bay kitapxanasinan paydalanadi. IX a'sir baslarinda Ibn Sino Xorezimge ko'ship keledi ha'm shax Mamun sarayindag'i alimlar menen tanisadi.

Ibn Sino yunon, arab, paris alimlarinin' kitaplarin, Muxammed Xorezimi, Abu Nasr Forabiy, Abu Bakr Roziy, Ahmad Farg'aniy siyaqli watanlaslarimizdin' shig'armalarin, sonday-aq, qadimgi yunon ilmi wakilleri Arestitotel, Platon, Evklid, Fales, Geraklit, Suxrot, Pifagor, Gippokrat shig'armalarin teren' u'yrenedi.

Ulli alim filosofiya, meditsina, tabiyat ilimlerine bag'ishlang'an "Shipa kitabi", "Tib nizanlari", "Najot kitabi", "Bilimler kitabi" siyaqli u'lken shig'armalarin jazadi. Onin' filosofiyalik shig'armalari en' u'lkengi "Shifo kitabi" to'rt bo'lim, 22 jildidan ibarat bolip, onda mantiq, metafizika, fizika, matematikag'a tiyisli ma'seleler talqin qilinadi. Alimnin' Tib nizamlari" shig'armasi o'z mazmunina ko're meditsina bilimlerinin' qomusi esaplanadi. Ol bes o'z aldina meditsinalik shig'armadan ibarat bolip, ha'r ma'lim bir tarawdi izbe-iz aship bergen.

Ibn Sino 450 den ziyat jaratqan shig'armalarinnan 242 si bizge deyin jetip kelgen. Sodan 80 ni filosofiyag'a tiyisli, 43 meditsinag'a tiyisli, 26 psixologiyag'a, 23 meditsina ilimine, 9 etikag'a, 4 a'debiyatg'a tiyisli, 8 basqa alimlar menen bolg'an jazispalardan ibarat. Ulli alim ham danishpan Abu Ali Ibn Sino Evropada Abitsenna ati menen taniqli bolg'an.

AXMED AL-FARG'ANIY

(798-865)

Orta a'sirlerdin' en' ko'zge ko'ringen alimlardan biri Abul Abbos Axmad ibn Muxammad ibn Qasir al-Fargoniydin o'miri ham jumislari haqqindag'i mag'limatlar ju'da' az bolip, shama menen 798 jil Ferg'anada tuwilgan. Evropada Alfraganus ati menen tanilgan. Alim u'lkeygennen keyin, Bag'dat qalasina ketedi, xalifa al-Mamun sarayindag'i ilimiy mektep "Bayt ul-xikma"("Xikmetler uyi")de dunyag'a taratqan taniqli Orta Aziya alimlari menen birge jumis isleydi. Bag'dat ham Damashq qalalarinda alip barilgan qatar astronomik ta'jribelerde belsende qatnasdi. Alim 861 jil Nil daryasi suwinin mug'darin o'lshew ushin mo'lshenlengen Qaxradagi Ravdo aralina ornatilg'an nilometriddi islegen. Bul onin' jaqsi muxandis ekenliginen de derek beredi .

Al-Ferg'aniydi' tiykarg'i astronomik shig'armasi "Aspan xareketi xam juldizlar ilimi toplami". Sonin menen, "Geometriya ham arifmetika ja'rdeminde teren' arqa xamde qubla asturloblardi quriw", Asturlobtan paydalaniw

haqqida kitap”, ”Ay jer ustinde yamasa onin astinda ekeni waqitti aniqlaw”, Quyash saatin quriw”, Al-Xarezmiy **zijini** tusindiriw” shig’armalari ma’lim.

Al –Ferg’aniydin astronomiyaga bir neshe asirler dawaminda Evropa Universitetlerinde astronomiya pani boyinsha tiykarg’i sabaq bolip keldi .Alim bunnan basqada astranomik a’spablar ham gidroqurilmalar quriw islerinde u’lken qabilyet iyesi ekenligin ko’rsete aldi.

ABU NASR FAROBIY

(873-950)

Filosof ha’m komusiy alim Abu Nasr Farobiy Sirdaryanin’ Forob (Utrar) qalasinda tuwilg’an .Ol shig’ista ju’da’ abroyli bolip, qadimgi yunan ilimin juda jaqsi bilgeni ushin “Shig’is Aristoteli”, “Ekinshi mug’allim”(Aristoteldan keyin) ati menen atalg’an. Farobiy baslang’ish mag’liwmatin o’z wataninda, Toshkent, Samarqand, Buxara qalalarinda alg’annan keyin Bag’dad, Damashq, Misr siyaqli ellerde ilim aliwdi dawam ettirgen .

Farobiy 70ge jaqin til bilgen, onnan ilimnin’ tu’rli qa’negelerge bag’ishlang’an ju’da’ u’lken ilimiy miyras qalg’an ,yag’niy filosofiya, matematika, meditsina, astronomiya, mantiq, grammatika, fizika, ximiya, siyaqli pa’nlerge tiyisli shig’armalar jaratqan. “Ma’seleler sheshimi”, “Nizamlar haqqinda kitap”, Ruwix haqqinda”, “Filosofiyag’a tu’sinikler”, “Filosofiya tusniginin’ ma’nisi” shig’armalarinda taniqli yunon filosofi Aristotel ham basqa yunon alimlari shig’armalarinda jazg’an .

“Fizika usullari haqqinda kitap”, “Alximya iliminin zarurligi”, “Insan ag’zalari haqqinda shig’arma”, Lug’atlar haqqinda kitap”, “Qa’telik haqqinda” siyaqli shig’armalar Farobiydin’ qomusiy bilimne iye bolg’anligin ko’rsetedi.

Farobiydin' "Ilimlerinin' kelip shig'iwi ham taripi" kitabinda 30dan artiq ilim-pa'nnin tariypi beriledi , tabiiy ha'm aniq pa'nler menen bir qatarda qosiq , grammatika, orfografiya, lugatshunosliq, mantiq, pikir, siyasatshunosliq siyaqli gumanitar ilimler haqqinda da mag'liwmat lar beriledi "Insan ag'zalari haqqinda" shig'armasinda meditsina haqqinda mag'liwmatlar, "Ilim ham sanaattin' paziyletleri", "Aqil ma'seleleri haqqinda" shig'armalarinda bolsa, tiykarg'i filosofiyaliq ma'seleler haqqinda so'z juritedi. Farobiy aqilli insanlar haqqinda sonday deydi; "Aqilli dep sonday adamlarg'a aytiladi, olar pa'ziyletli, paydali jumislarg'a berilgen, za'ru'r na'rselerdi oylap ha'm jarata aliwg'a talantiqa iye; jaman jumislardan o'zin alip jurgen. Bunday adamlardi aqilli deydi . Jaman jumislardi tabiw ushin o'tkir ku'shke iye bolg'anlardi aqilli dep bolmaydi, olardi ayyar, aldawshi degen at benen ataw kerek".

1.3. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq pedagogikası

dereklerinen paydalanıw mazmunı.

Xalıq pedagogikani xalıq ta'limi (tabiiy, ku'ndelik, mektepten tisqari, da'stu'riy) tariyxi ha'm teoriyasi sipatında tu'siniw mu'mkin. Xalıq pedagogikası – balalar tarbiyasi ha'm ta'liminde etnik toparlardın' emperikalıq tajriybesinde, shan'araq, nasıl, qa'wim, elat, milliy qa'diryatlarg'a, a'dep-ikramlılıq- estetikalıq qaraslar haqqındag'i pa'n spatında qaraw mu'mkin. Xalıq pedagogikası xalıq ta'limi mazmunin ashıp beriwge xızmet qıladı, ha'm onnan ha'zirgi zaman sharayatında qanday paydalanıw jolların usınıs etip, xalıq da'stu'rlerin tabiiy ra'wishte ko'p a'sirlik rawajlanıwına tiykarlang'an etnik (el-elatlıq) toparları tajriybeleri arqalı en jaydırıladi. Xalıq pedagogikalsinin' mazmunı o'zgermeydi: sotciallıq o'z-o'zin an'law ha'reketine baylanisli soyciallıq sha'rtler o'zgerisine baylanisli rawishte waziypalar q'aliplesedi ha'm aniqlanadi.

Xalıq pedagogikası o'z-ara xalıqlıq birge islesiw ha'm sotciallıq ta'sir protsessin u'yrenedi. Bul protsess tiykarında sotciallıq qag'iydalar, qa'diryatlar ta'jriybelerin o'zlestiriwshi shaxs rawajlanadi, balalardı tarbiyalaw ha'm oqitiw haqqındag'i diniy taliymatlar, ertekler, da'stanlar, naqıl-maqallar, oyınshıqlar ha'm shan'araqlıq da'stu'rlerde sa'wleleniwshi xalıq pikiri ha'm filosofiyalıq – a'dep-ikramlılıq, tarbiyanın' ko'z-qarasları haqqındag'i xalıq bilimlerin toplaydı ha'm bir dizimge saladı.

Xalıq ta'limi boyınsha o'zinin' unamli hikmetlerin usınıs etken ullı Shig'is oyshıllarının' biri, bul a'lbette Mahmud Qashqariy sanaladi. Onın' pikirinshe, talim pa'ni xalıq pikirinen kelip shıqqan. Ta'rbiya boyınsha xalıqqa su'yeniw, onın' bay miyrasin u'yreniw ha'r bir oqitiwshi ushin qarız ha'm parz ekenligin tu'sindiredi.

Xalıq pedagogikasında tarbiyanın' janlı tarbiyasi u'stinlik qıladı. Ruwxıy ma'deniyat protsessinde tarbiyalıq bilimler belgili tariyxiy basqishti

sa'wlelendirer eken, xaliq talimi ta'rbiya pa'ni ju'zege keledi. Rawajlaniwina tiykar jaratadi.

A'debiy shig'armalardin' ju'zege keliwine xaliq awizeki do'retpelerine itibar beriliwi siyaqli tarbiya pa'ni onin' tarbiyaliq qaraslari xaliqtin' ku'ndelik turmisinan sig'ip shig'arilmadi.

Ulli oyshilimiz A'lisher Nawayi xizmetlerinde bala tarbiyasinda ananin' ro'li u'lken a'hmiyetke iye ekenligin ha'mde sanali, oqimisli, tarbiyali ana g'ana ja'miyet ha'm xaliq, din, iyman ushin jaramli perzentti kamalg'a keltiriwi tabiiy.

Ta'rbiya pa'ni xaliq tarbiyasi (ta'limi) bir-biri menen o'z-ara u'zliksiz birgelikte rawajlanip baradi, bir-birine o'z-ara qolayliqlar jaratadi. Bul ken'likti ta'rbiya ma'deniyati dep ataw mu'mkin.

Xaliqtin' a'zel-a'zelden a'dep-ikramliliq turmisi, ruwxiy ha'm ma'nawiy turmisi quram tapqan. Ha'r bir xaliqtin' o'z-ara u'rp-a'detleri ha'm da'stu'rleri bar, olar a'piwayi miynetkesh xaliq turmisin parawanlastirip kelgen.

Olar tabiyatqa mu'nasebette, diyxan miyneti sharayatinda da, xaliq awizeki do'retpelerinde de, sawapli islerde de o'z ko'rinishin tapqan. Xaliqtin' ma'nawiy turmisi ha'r dayim hadal miynet, ruwxiy qa'biylet, insaniyliqti belgilep kelgen. Usilardin' ba'rshesi xaliq o'zgesheliklerin tarbiyalawdin' tiykarg'i deregi bolip kelgen.

Ma'selen: o'zbek xalqinin' min' jilliq tariyxqa iye da'stu'rleri, unamsiz jag'daylarda da jan-ta'ni menen jumisqa degen umtiliwshilig'i insandi miynet su'ygishlikke iytermeleydi.

Qala menen awil ortasindag'i parqti kemeyttiriw awildin' ruwxiylik'ina ziyan jetkiziwdi bildirmesten, awildin' da'stu'rleri tiykarinda jaslardi tarbiyalaw tiykarg'i orindi iyeleydi. Xaliqtin' da'stu'rlerin tabiiy ra'wishte ko'beyttiriw tiykarinda ma'deniyatti, xaliq ta'limi dizimin natijjeli rawajlandiriw mu'mkin.

Xaliqtin' toparliq ta'rbiyasın biykar qiliwshi ta'rbiya pa'ni a'meliyati massaliq tarbiya ma'deniyatinin' tiykarg'i bo'limi bolip qaliwi mu'mkin emes.

Xaliqtin' turmisi, olardin' gu'res ha'm jetiskenlikleri tariyxiy ha'm basqada sotcialliq pa'nlerdin' tiykari ha'm bas deregi sanaladi. Xaliq pedagogikasida -usilar qatarına kiredi. Bul pa'nnin' mazmun ha'm ideasi xaliqtin' tarbiyalıq da'stu'rleri. ha'r bir xaliqtin' ja'ha'n ma'deniyatina qosqan biybaha u'leslerin aniqlaw ushin xaliq do'retiwshiligin u'yreniw a'hmiyetli orin iyeleydi. Xaliq do'retiwshiligin u'yrener eken, xaliq pedagogikasi ha'm onin' tikleniwi ha'm ja'nede rawajlaniwına ja'rdem beredi. Tarbiya ma'deniyati ha'mde xaliq do'retiwshiliginen paydalanıp, rawajlandiriw ha'm onin' quramliq bo'limleri bolar eken, demek, joqarida bildirilgen pikirlerdin' ha'r qanday tariyxiy ta'rbiyalıq rawajlaniwi ushin tiykar sanaladi.

Xaliq pedagogikasi (talimi) nin' natiyjeliligi ha'm xaliq oqitiwshilari iskerligin na'tiyjeli ta'repleri neden ibarat? Ondag'i intuitciya (ishki sezim), qa'biylet, bilim o'z-ara qanday mu'na'sebette boladi? Xaliq ta'limi teoriyasi ha'm a'meliyati o'z-ara qanday baylanista? Xaliq ta'liminin' balalardin' ruwxiyatina ta'siri qanday boliwi za'ru'r?

Ta'lim protsessinde ta'rbiya jumisin tu'siniwshiler ha'm oni jaqsilawdi qa'lewshiler qa'nshelli ko'p bolsa, onin' jas a'wladqa ta'siri sonshelli na'tiyjeli boladi. Xaliq ta'limi tek g'ana qa'niyge oqitiwshilari ta'limi emes, massaliq ta'lim, uliwmalıq ta'lim bolip tabiladi. Sonin' menen birge ol oqitiwshilar ushin, tiykarinan, balalar baqshalari ta'rbiyashilari ha'mde baslawish klass oqitiwshilari ushin a'hmiyetli orin iyeleydi. Tarbiyanin' ba'rshe mazmun-ma'nisi menen o'zinde ja'mlestirgen, anag'a hu'rmet perzentine su'yeniwdi, akenin' ha'mme na'rseden ullig'in bildirgen xaliq ta'limi o'zinde ta'lim dinin sa'wlelendiredi.

Ata - ana u'yinin o'zide shan'araqtin' ma'nawiy orayi bolip, onda perzentler – perishteler, ana- Momo hawa, adam - ata siyaqli qarap kalingen.

Xaliq pedagogikasi miynetkeshlerdin' ta'lim ha'm tajriybesin en jaydiradi. Ha'zirgi zaman pa'n ha'm a'meliyatinda xaliqtin' rawajlang'an ta'lim idealarin a'melge asiriw ha'm en' jaydiriwda imkaniyatlardin' natiyjeli jollarin aniqlap beredi.

Bu'gingi ku'nde xaliq ta'liminde eskirgen tu'siniklerde joq emes, olardi bir dawistan inkar etiwge hesh qanday tiykar joq. Fransuz alimi A.Lerua-Gurannin' pikiri buni tastiyqlaydi, " Xaliq o'zinin' eski sarqitlari menen g'ana tiri", bunnan tisqari, xaliq bayramlari, u'rp-a'detleri ha'mde etnopedagogikanin' basqada ko'rinsleri ha'm olardin' shaxstin' ruwxiy turmisina ku'sh bag'ishlawshi en' na'tiyjeli qurali sipatinda qarap kelinbekte.

Jan'a u'rp-a'detlerdin' ta'lim mazmuninda u'yreniliwi bul aktual mashqalalardin' biri esaplanadi. Zamanago'y u'rp-a'detler ha'm eski da'stu'rlerdin' o'z-ara baylanislilig'i , xaliq bayramlarinin' eski ko'rinsleri ha'm jan'a mazmuni ortasindag'i birliligi siyaqli mashqalalar etnopedagogikani qiziqtirmaslig'i mu'mkin emes.

Xaliq da'stu'rlerin en jaydiriwdan ma'seleleri sonnan ibarat, olardin' qalay ju'zege keliwi, ne ushin saqlanip kiyatirg'anlig'i, bul da'stu'rlerdi saqlap qaliw g'ana emes, ku'ndelikli tu'rde qayta islewge za'ru'r ekenliligin rawajlandirip bariw sha'rt.

Xaliq pedagogikasi u'rp-a'detlerdin' jan'asha sha'rt- sharayatlarindag' imkaniyatlarin aniqlaydi ha'm jan'asha u'rp-a'detlerdin' shaxs ta'rbiyasina baylanislilig'in belgileydi. Olar ko'binese xaliqlardin' tarbiyalik ta'jriybesin oqitiwshilar baylig'ina aylandiradi. Solay etip etnopedagogika a'meliyat penen baylanisli tu'rde a'meliyatqa xizmet qiladi.

Etnopedagogika mazmuni to'mendegi mashqalalardi o'z ishine aladi: shan'araqliq turmis tajriybesi, ja'ha'n xaliqlarinin' naqil-maqallari ha'm olardin' jas a'wladqa a'dep-ikramliliq ta'jriybesin asiriwda u'lken a'hmiyetli orin iyeleydi.

Xaliq qosiqlarinin' bala ha'm o'smirlerdin' a'deplilik tarbiyasindag'i ro'li, qoldan isleniwshi oyinshiqlar ha'm balalar do'retiwshiligi, balalar ha'm o'smirlerdin' ortalig'i, olardin' ta'limlik waziypalari, analar mektebi, analardin' ta'limi hb xaliqliq ta'lim ma'deniyatinin' milliy o'zine ta'nlikleri h.t.b.

Ta'lim ma'deniyatinin' uliwmalig'i to'mendegishe:

- a) tu'rli xaliqlar rawajlaniwinin' tariyxiylig'i;
- b) barshe xaliqlardin' maqsetlerinin' uliwmalig'i ha'm olardin' uliwma insaniy ma'nawiy- a'dep-ikramlilik qag'iydalari menen baylanislilig'i;
- c) xaliq psixologiyasi tiykarlarinin' uliwmalig'i;
- d) geografiyalik sha'rt-sharayatlar;
- e) tu'rli xaliqlar ta'limlik da'stu'rlerinin' o'z-ara bir-birine tasiri;

Bulardin' uliwmalig'i ma'selesin biz : Ku'sh birlikte naqili arqali ko'p tillerde hikmet kibi qollanilip kelinbekte, bul xaliqlardi birge islesiwge bag'darlaydi.

Xaliq pedagogikasi soni ko'rsetedi, ba'rshe xaliqlar solar arasinda jog'alip ketiw qa'wipindegi xaliqlarda ja'ha'n ma'deniyatin bayitiwg'a qa'dir na'rseler ju'da ko'p. Orayliq Aziya xaliqlari a'sirler dawaminda tinish-tatiw bolip jasap, bir-birlerin etnopedagogikalik jetiskenlikleri menen bayitip kelmekte.

Demek, etnopedagogika (xaliq pedagogikasi) to'mendegilerdi u'yrenedi:

1. Xaliqtin' tiykarg'i ta'lim tu'sinigi (ta'rbiya, o'z-o'zin tarbiya qiliw, qayta ta'rbiya h.t.b.).
2. Bala ta'rbiyasi obiekti ha'm subiekti sipatinda (o'zinin' balasi, ten'lesleri, doslari , biygana balalar h.t.b.).
3. Ta'rbiyanin' waziypalari (miynetke tayarliq, a'dep-ikramlilik paziyletlerin qa'liplestiriw, salamatliqti oylaw h.t.b.).
4. Ta'rbiyanin' derekleri (tabiyat, oyin, doslasiw h.t.b.).

5. Ta'rbiyanin' usillari (jazalaw, xoshamatlew, eskertiwler beriw, isendiriw, ma'slah'at beriw h.t.b.).

6. Ta'rbiya qurallari (ha'ziller, naqil-maqallar, gu'rrin' h.t.b.).

7. Ta'rbiyani sho'lkemlestiriw (balalar ha'm o'smirlerge miynet etiw birlespeleri, jaslar bayramlari h.t.b.).

Bulardin' ba'rshesinin' bala tarbiyasinda tutqan orni girewli, a'sirese bulardan bala tarbiyasinda paydalanip keliniwi jaslarda o'z-ara hu'rmet, tarbiyanin' joqari da'rdejede qaliplesiwine tiykar jaratadi.

Awilliq ayaqlarda bala tarbiyasinda kempir apa, apa-sin'lilerdin' orni a'hmiyetli, bular arasinda tabiyattin'da tutqan orni joqari, tabiyat tek g'ana jasaw orni emes, ba'lki ata u'yide sanaladi, juldizlar, miyweli ag'ashlar, terekler bulardin' ba'rsheside tarbiya oshag'i sipatinda qaralip keling.

So'z ha'm izzertlew ushin, o'z ana tili o'sip kiyating'an jas a'wladtin' tiykarg'i negizi esaplanadi. O'z balasin ana tilinen ayirg'an ana onnan ruwxiy jaqtan ajralip qaladi, na'tiyjede baladan keleshekte insaniy paziyletlerden ha'm tabiyattan ajralip qalg'an insan jetilisip shig'adi. Bunday insan o'z xalqinin' en' jaqsi da'stu'rleri ha'm u'rp-a'detlerinen ayrilip, onin' ornin basqa hesh na'rse menen toltira almaydi. Xaliqta "Balani tuwg'an emes, tarbiyalag'an ana" degen naqil bar. O'z milleti ma'deniyati ortalig'inan tisqari ta'rbiya shala-yarim boladi. Jan'asha tarixiy sharayatlar eski mashqalalardi sheshiwdi talap qiladi. Bul xaliq pedagogikaliq izzertlewlerdin' ja'ne bir ken' ko'lemli tarawi esaplanadi.

Bu'gingi ku'nde ayirim eski u'rp-a'detler , uliwma xaliqliq da'stu'rlerge aylanip barmaqta: Nawriz, Mustaqilliq ku'ni, qawin htb. Tajriybeler soni ko'rsetpekte , oqiw tarbiya jumislarinin' na'tiyjeliligi xaliqtin' da'stu'rlerinen sheberlik penen paydalaniwg'a baylanisli eken. Olardin' en' tiykarg'isi, oqiw ha'm tarbiya birgelikte alip bariladi.

II. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq awızeki do'retpelerinen paydalanıw jolları.

2.1. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq erteklerinen paydalanıw usılları.

Mektep oqıwshıların a'dep ikramlılıqqa ta'rbiyalawdın' birden bir jolı sabaq paytındag'ı ta'lim-ta'rbiyanın' a'hmiyeti og'ada ullı. Mekteplerde oqıwshılarg'a a'dep-ikramlılıq ta'rbiyasın beriw baslıwısh klaslardan baslanadı. Baslawısh klass oqıwshıları oqıw sabag'ında ha'r tu'rli janrdag'ı a'debiy shıg'armalar menen gu'rrin', qosıq, ertek, tımsal, naqıl-maqallar, jumbaqlar, an'ızlar, ilimiy, siyasıy maqalalar menen tanısadı. Olar a'debiy shıg'armalardı su'yip oqıydı, qızıg'ıp, qumarta otırıp tın'laydı. Sebebi a'debiy shıg'armalarda o'mir ko'rınisleri, ha'r tu'rli waqıya, qubılıslar anıq tu'rinde adamdı ta'sirlendiredi. Bul oqıwshılarda o'mir qubılısların durıs tanıp, du'nya tanıwshılıg'ın rawajlandırıw menen birge, olardıń a'dep-ikramlılıq tu'siniklerinin' qa'liplesiwine, o'z ana tilinin' bay g'a'ziynesine teren' tu'siniwine ja'rdem beredi. A'debiy shıg'armalardag'ı su'wretlengen qaharmanlardın' ha'r tu'rli ha'reketleri oqıwshılarda janlı qızıg'ıwshılıq payda etip, olardıń dıqqatın o'zine tartadı. Oqıwshılardı unamlı a'debiy qaharmannın' o'mirdegi tabısları, onın' pida'kerlik ha'reketleri su'ysindirip, a'dep-ikramlılıq belgileri olarg'a u'lgili o'rnek sıpatında ta'sir etse, qaharmannın' qayg'ısı, onın' isinin' kelispewshiligi oqıwshılarda kewil gu'yzelisin payda etedi. Al unamsız qaharmanlardın' a'dep-ikramsız ha'reketleri oqıwshılarda biya'deplilikti jek ko'riwshilik, ol ha'reketlerdi ayıplap, olardan jiyirkeniwshilik, beziniwshilik sezimin payda etedi.

Mektep oqıwshıların a'dep-ikramlıqqa ta'rbiyalawda erteklerdi sabaq payıtında da ken' qollanıladı. A'yyemgi waqıtlardan baslap aq xalıq adamlardag'ı a'dep-ikramlıq ha'reketlerdi ku'ta' joqarı bahalap, olardı ta'rbiya isinde ken'nen paydalanıp, xalıq pedagogikasının' tiykarg'ı dereklerinin' biri sıpatında qollanıp kelgen. Xalıq erteklerde, an'ızlarda, da'stanlarda jaqsılıq penen jamanlıq, a'dillik penen a'dilsizlikti, a'dep-ikramlılıq penen biya'deplilikti, batırlıq penen qorqaqlıqtı, aqılılıq penen aqmaqlıqtı qatara su'wretlew arqalı adamlardag'ı a'dep-ikramlıq sezimlerin ta'rbiyalaydı, jaqsılıqqa su'ysinip, jamanlıqtan jerkeniwshilikti qa'liplestiredi.

Oqıwshılardıń o'mirinde folklorlıq shıǵarmalar, a'sirese, ertekler u'ken ta'rbiyalıq a'hmiyetke iye. Oqıwshı erteklerdegi qaharmanlardıń ziyrekligi, shaqqanlıǵı, a'deplilik sıpatlardıń anıqlıǵı ha'm durıslıǵı, syujettin' a'piwayılılıǵı, tilinin' ko'rkemlilik ha'm baylıǵı ushın jaqsı ko'redi. Ertek oqıwshılardı o'z personajlarının' qaharmanlıq ha'reketleri menen qızıqtıradı, a'dillik penen jaqsılıqtın', jawızlıq penen a'dalatsızlıqtı jen'iwın sa'wlelendiriwi menen tolqıtadı, unamlı, su'yikli qaharmanlarınan' quwanış ha'm qayǵısına ortaqlasıw sezimin qa'liplestiriw menen, oqıwshılardıń du'nya tanıwshılıǵın ken'eytiwshi ha'm rawajlandırıwshi mu'mkinshilikleri menen o'zine tartadı.

Oqıwshılarg'a qaharmanlardıń sezimin ha'm bastan keshiriwlerin ashıwda, qaharmanlardıń a'dep-ikramlı ha'reketlerin sa'wlelendiriw ha'm olardı tuwrı qabıllaw uqıplılıǵın qa'liplestiriw u'stinde is aparıwda xalıq ertekleri ju'da' a'hmiyetli ta'rbiya quralı esaplanadı. Ertekler mektep turmısında ko'binese baslawsh klasslarda ko'birek u'yretiledi. Bul klaslarda

oqıwshılar xalıq erteklerinin' u'sh tu'ri menen (haywanatlar haqqında ertekler, turmıs ertekleri, qıyalıy ertekler) tanısadı. Haywanlar haqqındag'ı erteklerge (G'Tu'lki menen eshkiG', G'Eshki, qoy ha'm o'gizG' ha'm t.b.) ha'm turmıs ertekleri(G'Aqıllı g'arrıG', G'Ko'k gilemG' ha'm t.b.) sabaqta realistlik turmıs gu'rrin'ine uqsap o'tiledi. Sabaq waqtında haywanatlardıń minez-qulqı, ha'reketi (tu'lkinin' jalataylıg'ı, eki ju'zliligi tek o'z paydasın oylaytug'ınlıg'ı, eshkinin' aq kewilliligi, isengishligi, jolbarıstın' jırtqıshlıg'ı), sonday-aq sotsial qatnasıqlar da (baydın' zulımlıg'ı, zorlıg'ı, jarlılardı qorlawı) talqılanadı, olarg'a minezleme beriledi ha'm bir-birine bolg'an qarım-qatnasıg'ı so'z etiledi, qaharmanlardın' a'dep-ikramlılıq sapaları anıqlanadı. Usılardıń tiykarında oqıwshılar, personajlardın' ha'reketleri ha'm sezimleri haqqındag'ı belgili bir da'rejede juwmaq payda etedi.

Qıyalıy erteklerde (G'Balıqshı menen balıq haqqında ertekG' ha'm t.b.) qıyalıy oy-pikirlerdin' bar ekenligi anıq. Sonın' ushın sabaqta oqımadan burın oqıwshılar menen taqırıpqa baylanıslı gu'rrin'lesiw talap etiledi. Gu'rrin'lesiw payıtında do'geregimizdi qorshag'an du'nya tuwralı xalıq tu'sinigi anıqlanadı. Bunday tayarlaq gu'rrin'i oqıwshılarg'a ertektin' a'debiy obrazların, olardıń o'z0ara qarım-qatnasıg'ın a'dep-ikramlılıq sapaların (jaqsılıq,ayawshılıq ashko'zlik, ta'kabbırılıq ha'm t.b.) minez-qulqın durıs tu'sinip qabıllawına ja'rdem beredi.

Sabaqta erteklerdi o'tiwde mug'allım mınalardı yadında saqlawı kerek boladı.

1. Ertelerde ayılǵ'anlardın' turmısta G'tap sonday tu'rdeG' bolmaytug'ınlıg'ın (haywanlardın' so'ylemeytug'ınlıg'ın ha'm t.b.) ko'rsetip,

oqıwshılardıń ertek mazmunına qızıǵıwshılıǵın pa'sen'letiwdin' keregi joq.

2. Ertek qaharmanların a'piwayı minezleme du'ziwge ha'm a'debiy qaharmannın' ha'reketin bahalawg'a, a'dep-ikramlıq sapalardı an'lawg'a u'yretiwde orınlı paydalanıw kerek.

3. Ertekti tekst boyınsha oqımay-aq mu'mıkn bolg'anınsha, onın' mazmunın qaharmannın' a'dep-ikramlılıq sapaları, sezimleri sa'wlelenetug'ınday qızıqlı etip aytıp beriwge umtılw kerek. Oqıwshılar jas waqtınan baslap-aq ertekler menen tanısa baslaydı. Kino, televidenie arqalı ko'rgen, ata-analarınan, jora-joldaslarınan esitken ertekleri balalardıń sezimlerine ku'shli ta'sir etedi. Ertek mazmunının' qızıqlıǵı oqıwshılardı o'zine tartıp, olardıń qıyalın rawajlandıradı, du'nya tanıwın ha'm a'dep-ikramlılıq tu'sinigin ken'eytedi. Oqıwshılardıń haqıyqatnıqqa bolg'an qatnasın qa'liplestiriwde de ku'shli ja'rdem beredi. Sonlıqtan da baslawısh klass oqıwshılarına arnalg'an G'Oqıw kitabıG' sabaqlıǵında a'dewir ertekler berilgen. Erteklerdin' tili jen'il, tu'sinikli, waqıyaları qızıqlı ha'm ko'plegen qaharmanları oqıwshılarg'a tanıs. Bul baslawısh klass oqıwshıların erteklerdi qızıǵıp oqıp, mazmunın tez tu'sinip qabıllap alıw ushın qolaylı imkaniyatlar jaratadı.

Mug'allım erteklerdi o'tiw payıtında oqıwshılardıń ertek syujetin durıs qabıllawına erisiwi tiyis. Bul, birinshiden, mug'allımın' oqıwshılarda shıǵ'arma mazmunın qabıllawg'a belgili kewil qoyıwdı payda ete biliwine, ekinshiden, shıǵ'armanın' ta'sirli oqlıwına, u'shinshiden qaharmannın' a'dep-ikramlıq sapaların' ruwhıy jag'dayların' emotsiyalıq sezimlerinin'

oqıwshılardıń ju'rek tolqıwın payda eterliktey da'rejede ashılıwına, to'rtinshiden, olardıń shıg'armanın su'wretlew usılın ha'm til sheberligin tu'siniwine baylanıslı.

Mug'allim sabaqta ertekti o'tpesten burın o'zinin' kirisiw so'zinde oqıwshılardıń qanday erteklerdi biletug'ınlıg'ın anıqlap alıp, oqıwshılarg'a olarda ne haqqında aytilatug'ınlıg'ın yadına tu'sirtedi.

Bunnan keyin mug'allim taza taqırıptı atap, ol taqırıpta oqıwshılardıń ne menen tanısatug'ınlıg'ın, nelerdi biletug'ınlıg'ın aytadı. Bul oqıwshılarda taqırıpqa qızıg'ıwshılıqtı payda etip shıg'arma mazmunın qabıllawg'a bolg'an dıqqatın ja'mleydi. Taqırıptı o'tiw payıtında oqıwshılardıń dıqqatın ertek qaharmanlarınin' a'dep-ikramlıq sapalarına awdarıw, olardıń tu'sinigin ken'eytiw wazıypası a'melge asadı.

Mısalg'a 2-klasta G'Tu'lki menen eshkiG' ertegin o'tiw waqtındag'ı is usılın alayıq. Mug'allim ertektin' tekstin oqımadan burın oqıwshılar menen gu'rrin'lesedi. Onda oqıwshılarg'a ertek tuwralı qısqasha tu'sinik beriw menen birge olardıń qanday ertek biletug'ınlıg'ın, ol erteklerde neler haqqında aytilatug'ınlıg'ın anıqlaydı. Erték qatnasıwshıları bolg'an eshki ha'm tu'lkinin' su'wretin taxtag'a ildirip, olardıń sırtqı ko'rinisi adamg'a tiygizetug'ın paydası, ne menen awqatlanatug'ın haqqında oqıwshılardıń tu'sinigin biliw ushın gu'rrin' o'tkeredi. Oqıwshılardı taza temag'a psixologiyalıq jaqtan tayarlaydı, mug'allim taza temanı erték tekstin oqıwdan baslaydı. A'debiy shıg'armanı oqıw mashqalası u'lken a'hmiyetli mashqalalardıń biri bolıp esaplanadı. O'zi tekstti ta'sirli oqıy almaytug'ın mug'allim oqıwshılardı o'zine tartıp, olardıń estetikalıq sezimin oyatıp,

oyin shig'arma mazmunina qaratip, a'debiy qaharmanlardin' a'dep-ikramlilik sipatlarin estetikaliq tiykarında qabıllaytug'ınınday etip asha almaydı. Bul oqıwshılardin' shig'arma mazmunın jen'il ha'm tolıq qabıllawına erisiwin qıyınlatadı. Bunday jag'dayda mug'allim oqıwshılarg'a a'debiy shig'arma arqılı a'dep-ikramlıq ta'rbiyasın beriw wazıypasın oydag'ıday sheshe almaydı.

Mug'allim o'zinin' ta'sirli oqıwı arqalı shig'armanı qalay oqıw kerekligin ko'rsetedi. Mazmunına baylanisli shig'armanın' qaysı bo'legin qattı, qaysı bo'legin jumsaq, qaysı bo'legin jay dawıs tolqını menen oqıw kerekligin, shig'arma qaharmanların ha'reke tu'rine qaray dawıs tolqını arqalı sipatlawdı oqıwshılarg'a u'yretedi, oqıwshılardin' shig'arma mazmunın tu'sinip, ha'reketlerdi estetikaliq qabıllawına erisedi. Biraqta shig'arma qaharmanlarınin' a'dep-ikramlıq sapaların estetikaliq qabıllaw da'rejesi, teren'ligi oqıwshılardin' jas ayırmashılıg'ınna baylanisli boladı.

G'Tu'iki menen eshkiG' ertegi balalarg'a tu'sinikli, a'piwayı, jen'il tilde jazılğan. Ertekte oqıwshılarg'a ma'nisi tu'siniksiz qıyın so'zler joq. Ertek mazmunı oqıwshılardı o'zine tartarlıqtay qızıqlı, izbe-izlik penen berilgen. Sonlıqtan oqıwshılar ertekti qızıg'ıp tın'laydı ha'm oqıydı.

Mug'allim shig'arma tekstin ta'sirli oqıw arqalı oqıwshılardin' dıqqatın ertektegi tiykarg'ı oyg'a awdaradı. Bug'an mug'allimnin' ha'r bir ga'ptegi kewil bo'liniwi kerek bolğan so'zdi dawıs tolqının ko'terip oqıwı sebepshi boladı. Ol ertektin' birinshi su'resin oqığan waqtında ertektegi tu'iki, qudıqqa, suw, onnan shig'ıwı, bir eshki, ko'rdi, so'zlerine logikalıq pa't jasap, so'zlerdi dawıs tolqını menen basqa so'zlerden bo'lin'kirep

ko'terin'ki oqıydı. So'ytip, oqıwshıg'a ha'r bir ga'ptegi a'hmiyetli so'zge kewil awdarıp oqıw u'lgisin ko'rsetedi.

Mug'allimnin' ha'r tu'rli dawıs tolqını menen ertektegi ha'reket etiwshilerdi sıpatlawı - oqıwshılardıń ko'z aldına eshki ha'm tu'lkı ha'reketinin' jag'dayg'a qaray o'zgermeliligin elesletiw menen birge olardıń ha'reketinin' a'dep-ikramlılıg'ı, olardıń psixologiyası tuwralı da'slepki tu'sinik alıwına da ja'rdem etedi.

Mug'allim ertektegi G'Ne qılıp tursan'WG' degen qatardı ko'terin'ki dawıs tolqını menen tez oqıydı. Bul eshkinin' tu'lkı awhalına tan'lang'anlıg'ın oqıwshılarg'a jetkiziu'ge ja'rdem etedi. Oqıwshılar eshkinin' dawısında qudıqqa tu'sken tu'lkı awhalına tan'lanıw menen bir qatarda onda mu'skillikke duwshaker bolg'anı ushın onın' ayawshılıg'ı da bar ekenligin sezinedi. Al mug'allimnin' G'Ku'n ku'ta' ıssı, bul jerge tu'sip, suw iship, dem alıp otırıppanG' degen qatarlardı jay, minayım dawıs tolqını menen sozın'qırıp oqıwı hawanın' ıssılıg'ınan biyzar bolıp, salqında otırǵanına ra'ha'tlenip, ha'zlikte mawjırap, so'ylewge de erinip turg'an tu'lkinin' kelbetin oqıwshılardıń ko'z aldına keltirgendey bolsa, G'Senin' saqalın' quraqım aqılın' bolsa edi, sen qudıqqa tu'spesten burın shıg'a-jag'ın'dı da oylag'an bolar edin'G' - degen qatardı jay, biraq nıq dawıs tolqını menen tezletilgen pa't penen oqıwı tu'lkı so'zinde mazaqlaw, bo'tenlerdi mensinbew, eshkinin' usınday awhalg'a tu'skenine ku'liw bar ekenin sezdiredi. Tu'lkinin' so'zin mug'allimnin' ha'r tu'rli dawısqa salıp oqıwı oqıwshılarg'a tu'lkinin' jag'dayg'a beyimleskishliginen, onın' minez-

qulqının' turaqsızlig'ınan, jalatayshılıg'ına, a'dep-ikramsızlıq ha'reketinen tu'sinik beredi.

Mug'allim tekstti oqıwı arqalı oqıwshılardıń' irkinis belgilerinde toqtap, dawıs tolqını menen soraw, u'ndew ga'plerinin' ma'nisin bere biliwdi, dawıs tolqını arqalı ertek qatnasıwshılardıń sıpatlawdı u'yreledi. Oqıwshılardıń' ertek mazmunın teren' qabıllawın mug'allimnıń' ertektegi rolge bo'lip oqıwg'a u'yretiwi bekkemley tu'sinedi.

Mug'allim ertek tekstin u'sh rolge bo'lip (avtor, eshki, tu'lki) oqıtadı. Avtor so'zin mug'allim o'zi oqıwı mu'mkin. Ol ga'ptegi a'hmiyetli so'zlerge logikalıq ha'm psixologiyalıq pa't qoyıp, oqıwg'a u'yreledi. Ga'ptegi a'hmiyetli so'ldi qanday dawıs tolqını, qanday tezlik penen oqıw kerekligin ko'rsetedi. Eshki menen tu'lki so'zlerin oqıwshılar mug'allimnıń' oqıw u'lgisine salıp oqıydı. Bul olardıń' eshkinin' an'qaw ekenligin, tu'lkinin' hiyleker, o'tirikshi ekenligin seziniwine sebepshi boladı.

Oqıwshılardıń' ertek mazmunın tolıq tu'sinip, qaharmanlardıń' a'dep-ikramlılıq sapaların qabıllawına mug'allimnıń' ertek mazmunı haqqında olardıń' tu'sinigin teren'ete tu'siwdi maqset etken qosımsha sorawları ja'rdem beredi. Bul bir jag'ınan oqıwshılardıń' tekst mazmunın qabıllawın bekkemley tu'sse, ekinshi jag'ınan olardıń' ayırım zat, ha'reket tuwralı ko'z-qarasın anıqlaydı.

Oqıwshılar ertek arqalı tu'lkinin' qudıqqa bilmesten tu'sip ketkenligin bilse, mug'allimnıń' G'Balalar, bilmesten qudıqqa qa'ytıp kiyatırğ'an adam tu'sip ketediWG'-degen sorawı oqıwshılardıń' ko'z aldına tu'lki ha'reketinin' sıpatın sa'wlelendiriwge sebepshi boladı.

Mug'allim oqıwshılardıń tu'lkiniń basına tu'sken qa'wıptı seziw ushın G'Qudıq qanday boladıWG' -degen soraw qoyadı.Olardıń G'qudıq tarG', G'qudıq ensizG', G'qudıq teren'G', G'qudıq tikG' boladı -dep qaytarg'an juwapları tu'lkige do'ngen baxıtsızlıqtıń da'rejesin anıqlaw menen birge, tu'lkiniń qudıqtan shıg'a almaw sebebin(G'qudıq tik ha'm tar bolg'anlıqtan tu'lkı sekirip sırtqa shıg'ıp kete almaydıG') tu'siniwge alıp keledi.

Tu'lkiniń baxıtsızlıqtan qutılıw sebebin oqıwshılardıń qanday da'rejede qabıllap tu'singenligin mug'allim G'Tu'lkı qudıqtan qalay shıqtıWG'-degen sorawı arqalı anıqlaydı. Oqıwshılardıń sorawg'a qaytarg'an juwapları tu'lkiniń G'qudıq tutqınınan qutılıwG' sebebin tu'singenin ko'rsetse, mug'allimniń G'Tu'lkı eshkini nege aldadıWG', G'Qanday adam isengish boladıWG' degen sorawlardı qoyıwı oqıwshılardı ertek qaharmanlarınıń ha'reketleriniń a'dep-ikramlılıq sapaların seziniwge alıp keledi. Oqıwshılar tu'lkiniń o'zi qudıqtan shıg'ıwı ushın eshkige islegen jamanlıg'ına tu'sinedi ha'm mug'allimniń tu'lkiniń eshkige aytqan ga'pinin' (G'senin' saqalın' quraqım aqılın' bolsa edi, sen qudıqqa tu'spesten burın shıg'a jag'ın'dı da oylag'an bolar edin'G') ma'nisin ashıwı arqalı bunday qa'siyet tek o'z paydasın g'ana oylawshı, usı ushın bo'tenlerdi qurban etiwge tayar a'dep-ikramsız adamlarg'a g'ana ta'n qa'siyet, degen tu'sinik qa'liplestiredi. Bul oqıwshılarda ha'reketin' a'dep-ikramlılıq sapaların tuwrı tanıp. onı ajratıp bahalay biliwshiligin rawajlandırıwga ja'rdem etedi.

Mug'allim ertekler menen islesiw payıtında en' da'slep ertektin' oqıwshılar ta'repinen tikkeley sezinip qabıllawına erisiwi tiyis. Oqıwshıda

o'z qiyali arqali erteklik ha'reketke aralasıw payda etip, waqıya ha'm ertek obrazın ko'z aldına keltiriwge erisiw, sol ha'reket ha'm waqıyalarg'a pikir aytıw uqıplılıg'ın, o'z sezimin ko'rsetiwin payda etiwı kerek. Sonda g'ana oqıwshı ertek mazmunın teren' qabıllay aladı, ondag'ı su'wretlengen waqıyag'a sezim ko'terin'kiligi menen aralasadı, ha'reketlerdin' a'dep-ikramlılıq sapaların tuwrı ashıp, o'z tu'sinigin ken'eytedi. Mısalg'a, No'kis qalalıq Q 12 mekteptin' 2-klass mug'allimi Madreymova Gu'lbahardın' ta'jiriybesin alayıq.

Mug'allim sabaq barısında oqıwshılardın' ertek mazmunın qabıllawın a'melge asırıw menen birge olardın' a'dep-ikramlılıq tu'sinigin ken'eytiwdi tiykarg'ı wazıypa etip qoydı. Bul wazıypanı oqıwshılardın' dıqqatın erteklerdin' bas qaharmanlarının' (qoy, eshki ha'm o'giz) en' jaqsı a'dep-ikramlılıq sıpatları-awızbirshilik, iskerligi ja'ma'a'tlik pida'kerlik ha'reketi, ju'rekliligi, tapqırlıg'ı - o'zlerinin' paraxatshılıq o'mirin sırtqı dushpanı ha'reketinen qorg'awg'a qaratıl'g'anına awdarıw arqalı iske asırıwdı makset etti.

Al bul oqıwshılardan qaharman ha'reketinin' a'dep-ikramlılıg'ı haqqındag'ı tu'siniklerin ken'eytiwge ja'rdem beretug'ın ha'm olardı ashatug'ın qatarlardı ertek tekstinen tawıp, sanalı qabıllay biliwin talap etedi. Mug'allim, taza taqırıptı , ertekti ta'sirli oqıp beriwden basladı. Shıg'armanı ta'sirli oqıw oqıwshılardın' ertek mazmunın jen'il ha'm tolıq qabıl etiwine mu'mkinshilik berse, ekinshiden, onı qalay oqıw kerekligin oqıwshılarg'a ko'rsetedi. U'shinshiden, mazmunına baylanıslı ga'ptegi a'hmiyetli oraylıq so'zdi tabıw, ol su'zdi qanday logikalıq pa't penen oqıw

kerekligin, shıǵ'arma qaharmanlarınin' ha'reketlerin dawıs tolqını arqılı sıpatlawdı oqıwshılarg'a u'yreledi.

Xalıq ertekleri o'zinin' qurılısı boyınsha awızsha aytıp beriwge ku'ta' qolaylı. Ertekshi ertekti aytqan waqıtta o'zi sol waqıyanın' gu'wası bolǵ'anday etip aytadı. Sonlıqtan da ertek mazmunının tın'lawshılarg'a bunday etip jetkiziw-onın' mazmunın tekst boyınsha oqıp beriwden ta'sirli ha'm na'tiyjeli. Biraqta bul ertekshiden so'z sheberligin, aytıp beriw o'nerin talap etedi. Mug'allim oqıwshılarg'a ertek mazmunınawızsha ta'sirli etip aytıp berdi. Mug'allimnin' shıǵ'arma mazmunın ha'r tu'rli dawıs tolqını ha'm so'ylew tezligi menen logikalıq pa't qoyıp, qaharman ha'reketine baylanıstırıp aytıp beriw oqıwshılardıń ertek mazmunın tolıq ha'm teren' tu'siniwine, ha'r bir qaharmannın' ha'reketine qarap o'zlerinde belgili bir ko'z-qaras ha'm pikir payda etiwine ja'rdem etti.

Mug'allimnin' ertek mazmunın oqıwshılarg'a awızsha aytıp beriw, ertek mazmunının' ta'sirli aytılwı, aytıwshı menen tın'lawshı arasındag'ı baylanıstı bekkemlep, oqıwshılar dıqqatın mug'illimnin' ga'pine awdaradı. Bul arqalı mug'allim, birinshiden, oqıwshılardıń bo'ten hesh na'rsege kewil bo'lmey, barlıq oyın, dıqqatın aytılıp atırǵ'an waqıyanın' barısına qaratıp, tın'lap otırıwına erisse, ekinshiden, klasstın' ta'sirleniwi ha'r bir oqıwshının' mimikası, bet qubılısı arqalı qaysı qaharman arqalı qanday ha'reketti, oyı oqıwshılarg'a ta'sir etip, olarda qanday sezim payda bolǵ'anın baqlap otırıw mu'mkinshiligine iye boladı.

A'dette, bunnan basqa jag'daylarda ha'mme erteklerdi tek awızsha aytıp beriw arqalı g'ana go'zlegen maqsetke ersiw mu'mkin degen juwmaq

kelip shıqpaydı. Egerde mug'allim ertekti awızsha aytıp beriw oydag'ıday bolıp shıqpaytug'ınlıg'ın bilse ertekti awızsha aytıp beriwden bas tartıp, etek mazmunın tekst boyınsha ta'sirli oqıp beriwine de boladı.

Mug'allim oqıwshılardıń ertek mazmunın tolıq ug'ınıp, qaharmannıń ha'reketi tuwralı o'zlerinde pikir payda etiwine erisiw ushın olarg'a mınaday sorawlar qoyıladıU'

- Eshki, qoy, o'zig nege arıqlap, o'ler halg'a keldiW
- Ashlıqtan qutılıw ushın olar ne islediW
- Olardıń awhalında qanday o'zgerisler boldıW
- Eshki, qoy, o'giz u'n'girde nelerge gezlestiW
- Eshki qanday tapqırılıq islediW
- Jolbarıs, qasqır, tu'lkinin' qorıqqanlıg'ın qaydan bilesizW
- Jolbarıs,eshki, qoy, o'gizden nege qorıqtıW
- Jolbarıstın' qorıqqanlıg'ın qaydan bilesizW
- Eshki, qoy. o'giz dushpanlarına qarsı turıw ushın qanday tayarlıqlar

ko'rdiW

- Olar dushpanlarına qanday ha'reketler islediW
- Eshki, qoy, o'giz dushpanların ne sebepten jen'diW
- Sizlerge ertekte neler unadıW Ne sebeptenW

Mug'allimnin' oqıwshılarg'a qoyg'an sorawları, birinshiden, oqıwshılardıń ertek mazmunın tolıq tu'siniwine ja'rdem etse, ekinshiden, oqıwshılardı qaharman ha'reketi, onın' oyı, pikirı haqqında o'zlerinde pikir qa'liplestiriwge mu'mkinshilik beredi, u'shinshiden, qaharman ha'reketin o'mir ta'jiriyesi menen baylanıstırıp, a'dep-ikramlılıq sapalardı durıs

bahalaw sezimlerin payda etti. Oqıwshılar o'zlerinde a'debiy shıg'armanın' mazmunı haqqında tolıq ha'm sanalı tu'sinik payda etiw menen birge, a'debiy obrazdın' ha'reketlerinin' unamlı ha'm unamsızlıg'ın sezindi ja'ne olardın' a'dep-ikramlı sıpatları haqqında tuwrı ha'm anıq pikir qa'liplestiriw tiykarında rawajlandıradı, qaharmanlardın' a'dep-ikramlılıg'ın sıpatlawdı olardın' minez-qulqına ha'reketine, sezimine baylanıstırıp bahalaw kerekligin u'yrendi. Bul na'rse oqıwshılardın' a'dep-ikramlılıq sıpatlar haqqında tu'siniginin' ken'eyiwi ha'm bekkemleniwne u'lken ta'sirin tiygizedi.

2.2. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqqa ta'rbiyalawda naqıl-maqallardan paydalanıw usılları.

Oqıwshılardı a'dep-ikramlılıqqqa ta'rbiyalawda naqıl-maqallardıń tutqan ornıda og'ada ullı. Naqıl maqallar oqıwshılardıń du'nya tanıwshılıq tu'sinigin ken'eytiwde, a'dep-ikramlılıq sapaların durıs ayırıp qollanıwın rawajlandırıwda ku'shli ta'sirge iye. Olar jas o'spirimlerge aqıl retinde nenin' jaman, nenin' jaqsı ekenligin u'yretedi. Jaman ha'reketten saqlanıw'g'a shaqıradı, jaqsı islerdin' adam o'miri ushın a'hmiyetin, estetikalıq qa'siyetin ko'rsetedi, olardıń adamg'a jasaytug'ın go'zzal ta'sirin ashadı.

Naqıl-maqallar xalqımızdın' o'mir ta'jiriybesinen do'retilgen danalıq pikirler, turaqlı ja'ma'a'tlik oyı. Bunda haqıyqatlıq ha'r ta'repleme sa'wlelenip, adam ha'reketi, onın' a'dep-ikramlılıq sapası ashıq ko'rsetilip, og'an tuwrı estetikalıq bahalaw berilgen. Sonlıqtan da ha'reketke islegen iske baylanıslı orınlı qollanılg'an naqıl-maqallar jaslarg'a ayıl'g'an aqıl so'zlerden de qattı ta'sir etedi. Sebebi onda masqaralaw da ermeklew de, o'kpe-giyne qoyıw da bar.

Naqıllarda o'mirlik qubılıslar adamlardıń qarım-qatnası, ha'reketi ha'm olardıń ha'reketinin' a'dep-ikramlılıq sapaları tuwralı pikir belgili bir mazmung'a baylanıstırılıp beriledi. Ondag'ı pikir sonday tujırmalı, ma'nili tu'rde berilgenlikten naqıllar ko'plegen orınlarda astarlı ma'nide de qollanıladı. MısalıU' G'Jaw ketken son'-qılıshın'dı tasqa shapG' degen naqılda ha'r na'rseni o'z waqtında islew, tiyisli orında qollanıw kerekligi, sonda g'ana istin' na'tiyjeli bolatug'ınlıg'ı aytıladı. Al, G'Awızı ku'ygen u'plep ishedig' degen naqılda an'sızlıqtan qa'telik jasag'an adamnıń

ekinshi ret iske, onı ha'r ta'repleme o'lshestirip bolıp, oylanıp aralasatuqınlıg'ı haqqında xalıqtın' danalıq oyı berilgen. Bunday naqıllar oqıwshılardıń du'nya tanıwshılıg'ın, a'dep-ikramlılıq tu'sinigin rawajlandırıwda ku'ta' a'hmiyetli.

Naqıl-maqallardıń ma'niligi, ondag'ı ayılǵ'an oydın' anıqlıg'ı ha'm tuppá-tuwrılıg'ı, so'zlerdin' baylanıs ko'rkemliligi ha'm ıqshamlılıg'ı, uyqashılıg'ı adamnıń tek aqıl-oyın g'ana emes, onıń sezimine de ku'shli ta'sir etedi. Sonıń menen birge naqıldag'ı oy tujırımlı ha'm ma'nili bolg'anlıqtan naqıl aytıwg'a ıqshamlı, jen'il, yadlawg'a an'sat keledi. Atababalardıń uzaq o'mirlik ta'jiriybesinen alınıp, joqarı a'dep-ikramlı ha'reketlerdi qa'liplestiriwde qollanılp kiyatırǵ'an ta'sirli danalıq so'zleri ha'zirgi waqıtta da u'lken ta'lim-ta'rbiyalıq a'hmiyetke iye. Olardan naqıl - maqallardı alsaq, naqıllar hadallıqtı, tuwrılıqtı, adamgershilikli qarım-qatnastı, kishi peyillik, izzetlilik, u'lkenlerdi hu'rmetlew, kishkenelerge g'amxorlıq, patriotizm, miynetti su'yiwshilik, ata-anag'a bolg'an muhabbat ha'm tag'ı da basqa a'jayıp qa'siyetlerdi ta'rbiyalawda ku'shli ta'sir etedi. Sonlıqtan da baslawısh klass oqıwshılarının' FOqıw kitabındaF basqa da a'djebiy shıǵ'armalar menen bir qatarda ha'r tu'rli naqıl maqallar berilgen. Olar belgili taqırıp mazmunına baylanıslı ornalastırılǵ'an.

Mısalı FU'lkemizdin' jazıF degen temadan keyin FMiynettin' tu'bi ra'ha'tF, Fİslemegen tislemeydiF, FErdin' atın miynet shıǵ'aradıF degen ha'm tag'ı basqa naqılardag'ı teren' ma'nilik pikirler aldındı o'tilgen taqırıp mazmunına baylanısıp, onı jumaqlawshı oy sıpatında berilgenlikten oqıwshılardıń tu'sinigin rawajlandırıwda u'lken a'hmiyetli orın aladı. Olar

oqıwshılarg'a unamlı ha'm unamsız ha'reketlerdi ayıra biliwde, a'dep-ikramlılıq ha'reketlerdin' o'mirdi go'zzallandıırıwshı qa'siyetin sezini, onı o'mirge endiriwde, a'dep-ikramsız ha'reketlerdin' bizin' ja'miyetimizge jat ekenligin tu'sinip, o'mirdi o'zinin' a'dep-ikramlı ha'reketleri menen go'zzal etip qurıp jasay biliwde unamlı ta'sir etedi.

Ta'biyattag'ı, o'mirdegi qubılıslardı baqlawshılıg'ın rawajlandıradı. Oqıwshılardın' so'ylew tilin bayıtıp, ana tilin su'yiwshiligın arttıradı. Al bul jag'day naqıldag'ı teren' ma'nili oy-pikirdi oqıwshılardın' sezone alatug'ınday etip, onın' ishki sırtına tu'sinip, qabıllaytug'ınınday etip ashıp beriwdi talap etedi. Bul mug'allimnin' is sheberligine tikkeley baylanışlı. Ko'pshilik jag'dayda baslawış klass mug'allimleri naqıllar menen islesiwge jeterli da'rejede a'hmiyet bermeydi. Naqıllardın' oqıwshılardın' logikalıq oyın rawajlandıırıwdag'ı, olardın' boyına a'dep-ikramlılıq sezimlerin sin'iriwdegi ha'm rawajlandıırıwdag'ı xızmetin itibarg'a almaydı.

Mektepte naqıllardag'ı a'dep-ikramlılıq sapalar haqqındag'ı oydı, ha'r tu'rli o'mir qubılıslarına, turmıstag'ı ha'reketlerge bolg'an ko'z-qaraslardı qanday bolmasın bir teksttin' mazmunı menen baylanıstırmay turıp jeke o'zlerin g'ana ayıp qoysa, oqıwshılarg'a olardın' ta'sirligi aytarlıqtay da'rejede ku'shli bolmaydı. Mısalı, FBersen'-alasan', eksen'-orasan'F naqılındag'ı danalıq pikir FAltın gu'zF, FGu'zdeF, FGu'zF taqırıplarının' mazmunı menen birlikte baylanıstırılıp o'tilgende g'ana oqıwshılarg'a tu'sinikli boladı.

MısalıU' FBersen' - alasan', eksen'-orasan'F naqılının' ma'nisin mug'allim aldındıg'ı sabaqlarda o'tilgen FGu'z ko'rinisiF, FAltın gu'zF,

FGu'zF taqırplarının' mazmunına, oqıwshılardıń alg'an bilimlik tu'sinigine baylanıstırıp ashıp bere aladı. Olardıń tu'sinigin anıqlaw maqsetinde mınaday sorawlar qoyıladı.

Naqıl-maqaldag'ı oydı, a'dep-ikramlılıq sıpatlarg'a bolg'an xalıqtın' ko'z-qarasın oqıwshılarg'a jetkiziw, naqıl-maqallar menen islesiwdi qalay aparıw kerekligin ko'rsetiw mug'allimnin' o'z isin do'retiwshilik penen sho'lkemlestiriwine ja'rdem beredi.

Sizler o'tken sabaqlarda qanday taqırplardı o'ttin'lerW Bul taqırplarda qaysı ma'wsim ko'rsetilgenW Ol taqırplarda ne haqqında ayıl'g'anW Bul sorawlar oqıwshılardıń o'tken taqırıp mazmunına oy juwırtıp, o'z tu'sinigi menen ortaqlasıwın a'meelge asıradı. Oqıwshılar tekst mazmunı boyınsha tu'sinigin aytadı. Bul tu'sinik oqıwshılardıń gu'z go'zzallıg'ı onın' ta'biyiy ko'rinisnde emes, al onın' xalıq turmısı ushın a'hmiyetinde, usı turmıs ushın onın' go'zzallıg'ın do'retiwshi, o'mirge endiriwshi adamlardıń ha'reketinin' a'dep-ikramlılıq sapalarına tikkeley baylanıslı ekenligin seziniwi, estetikalıq qabıllawı na'tiyjesinde ken'eye tu'sedi. Bul ushın mug'allim oqıwshılarg'a gu'zdin' go'zzallıg'ı miynet protsesi ha'm onı a'melge asıratug'ın isler sapası menen baylanıstırıp ashıwdı dıqqatta tutıwı kerek.

Miynet-o'mir tiykarı. Tek miynet g'ana jansız ta'biyattı janlandırıp, go'zzallandıradı. Miynet adam turmısın abadanlastıradı, onı ruwhıy ha'm materiallıq ta'repten bayıtabı, adamlardag'ı a'dep-ikramlılıq sıpatlardı bekkemleydi. Sonlıqtan da mug'allim oqıwshılarg'a gu'zdi go'zzallıg'ın tu'sindirgende onı miynet ha'reketi ha'm a'dep-ikramlılıq sapalardıń

a'hmiyetin ashıw menen baylanıstıradı. Ol oqıwshılarg'a Fsizler gu'zdin' xalıq turmısı ushın a'hmiyetine tu'singenligin'izdi, gu'zdi xalıqtın' hu'rmetlep Faltın gu'zF dep aytatug'ınlıg'ın gu'zde paxta, ha'r tu'rli daqıl eginleri, jemislerdin' pisetug'ınlıg'ın aytın'lar. Al usı paxta, daqıl eginleri, jemisler o'zi pisip jetilise me, yamasa adamlar olardın' zu'ra'a't beriwi ushın miynet etemeW Zu'ra'a't alıw ushın olar qanday is tu'rin a'melge asıradıW -deydi. Bul oqıwshılardan awıl xojalıq o'nimlerin jetilistiriw ushın diyxanlardın' qanday is tu'rlerin orınlawı kerekligi haqqında oylanıwı ha'm olardı atawdı talap etedi. Sonın' menen bire oqıwshılar adamlardın' miynet islew waqtındag'ı ha'reketinin' a'dep-ikramlılıq sapalarına da dıqqat awdaradı. Sabaq payıtında belgili bir taqırıptı o'tiw u'stinde oqıwshının' miynettin' a'hmiyeti haqqındag'ı oy-pikiri, tu'sinigi ken'eyip, miynetti su'yiwshiligi payda boladı, a'dep-ikramlılıq sapaları rawajlanadı. Oqıwshılardın' a'meliy islerge aralasıp, o'z qolınan kelgen miynet penen ortaqlasıwı olardın' teoriyalıq biliminin' bekkemleniwine ha'm ken'eyiwine unamlı ta'sir jasaydı, miynet ko'nlikpesin qa'liplestiredi.

Xalıq tildin' ko'rkem obrazlıg'ına, til ma'deniyatına, so'z ta'sirliligine ku'ta' u'lken a'hmiyet bergen, bahalag'an. Ata-babalarımızdın' bunday ko'z-qarası, danalıq pikiri naqıllar tu'rinde qa'liplesken bul naqıldag'ı teren' ma'nili oy oqıwshılardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda, olarda ha'reket go'zzallıg'ın seziniwshilikti payda etiwde, olardın' a'dep-ikramlılıq sapaları haqqında tu'sinigin rawajlandırıwda ku'shli ta'sirge iye.

Oqıwshılardı adep-ikramlılıkqa tarbiyalauda jumbaqlardı ken' paydalanadı. Baslawısh klass FOkıu kitaplarındaF tabiyat kubılısları,

o'simlik, xayuanatlar, uy zatlari, miynet kurallari, texnika xam t.b. xakkında koplegen jumbaklar berilgen. Bul jumbaklar kobinese, belgili bir takırıpka baylanışlı. Mısalı, FKıs keldiF bolimine baylanışlı kısıkı tabiyat qubılısları,kısta bizin jakta jasap kalatugin kuslar xakkında jumbak berilgen. FGuz korinisiF takırıpına palız eginleri xakkındağı jumbak kirgizilgen.

Jumbaklar okıushılardıń logikalık oylauın rauajlandırıuda ulken axmiyetke iye .Olar,birinshiden okıushılardıń bilimlik tusinigin keneytse, ekinshiden,olardıń dunya taniuın,omirge koz-karasın tolıktıradı, al ushinshiden, soz qorın bayıtıp terenlestiredi.Sebebi jumbaktağı belgisiz narseni izleu okıushınıń ozin kızıktırıp,onnan turaklı turde,izbe-izlik penen is apariudı talap etedi.Onın oyın xam kıyalın osiredi,baklaushanlıgın arttıradı. Jumbaqtı sheshiw arkalı okıushı xalıqtın turmısın xam olardıń xar turli qubılıs, zatlarg'a koz-karasın bileği, oy obrazlıg'ın, tilinin' baylılıg'ın tusinedi. Sonlıqtan da sabaqlıqtag'ı berilgen ha'r birjumbaqtag'ı mug'allım tiyisli tallawsız oqıwshılardıń' dıqqatınan shette qaldırmaw tiyis.

Jumbaqlardıń' bilimlilik ha'm ta'rbiyalıq a'hmiyeti ku'ta' zor. Oqıwshı jumbaqlardı sheshiw arqalı turmıs haqıyqatlıg'ı, texnika ha'm ilim jetiskenlikleri, planeta, ta'biyat qubılısları, u'y zatlari ha'm t.b. olardıń' atqaratug'ın miyneti, du'zilisi, ayırmashılıqlı qa'siyeti haqqında tu'sinik aladı. Bul mag'lıwmatlar jumbaqlarda poetikalıq mazmunda, ma'nili, qısqa obrazlı tu'rde beriliwi na'tiyjesinde oqıwshılardıń' yadında uzaq waqıt saqlanadı. Jumbaqlardag'ı bunday o'zgeshelik olar menen islesiw waqtında oqıwshılardıń' oyın ha'm kıyalın jedellestiredi, sezimine ta'sir etedi, o'zlik pikirini payda etedi.

Jumbaqlar menen islesiw oqıwshılardıń belgisiz bolg'an na'rsenin' sheshiwin tabıwg'a qaratılǵ'an islerdi orınlaw na'tiyjesinde a'melge asadı. Oqıwshı jumbaqlardıń sheshiwin-o'zinin' a'meliy tu'sinigine sa'ykes zattın' jumbaqtag'ı ko'rsetilgen belgilerin, qa'siyetin salıstırıw arqalı izlep, o'z oyının' da'llilligin anıqlap, o'zinshe pikir payda etiwi arqalı tabadı. Bul oqıwshının' oy-o'risinin' ken'eyiwine, aqıl-ziyrekliginin', tapqırlıǵının' o'siwine tiykar saladı.

Jumbaqlardıń sabaq waqtında oqıwshılarg'a a'dep-ikramlılıq, go'zzallıq, aqıl ta'rbiyasın beriwde u'lken a'hmiyeti bar. Mug'allim jumbaqlardı o'tiw payıtında oqıwshını o'z oyın aytıp, pikirin bildiriwge u'yreledi, onın' oylaw uqıplılıǵın, awızeki so'ylew tilin rawajlandıradı. Bul maqsetke erisiw ushın mug'allim jumbaqlar u'stinde islengende isti belgili joba ha'm izbe-izlik penen alıp baradı. Mısalı, mug'allimnin' to'mendegi jumbaqtı o'tiw usılın alayıq.

Da'slep, mug'allim oqıwshılarg'a jumbaqlardıń a'hmiyetin, olardıń qalay du'ziletug'ınlıǵın ha'm olardı sheshiw ushın nelerge dıqqat awdarıw kerekligin aytadı. Jumbaqlar tuwralı oqıwshılardıń toplag'an bilimin olardıń so'zlik tu'sinigi menen baylanıstırıp, qanday jumbaqlar beriletug'ınlıǵın anıqlaydı.

Mug'allim jumbaqtı ta'sirli oqıydıU'

Qarmaqtay eki ayag'ı,

Tumsıg'ında tayag'ı,

To'besinde gu'li bar,
Alabajaq tu'ri bar.

Ko'p jirlaydi ba'ha'rde,
Qosiq aytqan ma'ha'lde.

Ju'zin to'men buradi,
Basin ekshep turadi.

Mug'allimnin' ayırım so'lerine logikalıq pa't qoyılıp, olardı bo'ten so'zlerden bo'lip ko'terin'ki dawıs olqını menen oqıwı, birinshiden-ga'ptegi tiykarg'ı oyg'a dıqqat awdarıwdı u'yretse, ekinshiden-jumbaqtıg'ı belgisiz zattın' o'zine ta'n ayırmashılıqlarına oqıwshılardıń dıqqatın qaratadı. Mug'allim jumbaqtı ta'sirli oqıp bolg'annan keyin, oqıwshılardıń dıqqatın jumbaqtın' sheshiwin izlewge bag'darlaydı. Bul maqset soraw-juwap usılı arqalı a'melge asırıladı.

Mug'allimU' Jumbaqtı ne tuwralı ayılǵ'anW

OqıwshılarU' Qus tuwralı ayılǵ'an.

Mug'allimU' Jdumbaqtı qus haqqında ayılǵ'anın qayaqtan bilemizW

OqıwshılarU' Jumbaqtı belgisiz zattın' eki ayag'ı, tumsıg'ı, to'besinde aydarı barlıg'ı, onın' ba'ha'rde keletug'ınlıg'ı ayılǵ'an. Bul belgiler quslarda boladı. Quslar ba'ha'rde jıllı jaqlardan keledi.

Bul oqıwshılarg'a jumbaqtı ayılǵ'an belgisiz zattı quslardın' arasınan izlew kerekligine belgili bag'dar beredi.

A'lbette, oqıwshılardıń ko'rsetken belgileri barlıq quslarda da bolatug'ını belgili. Al, usı qg'uslardıń arasınan, jumbaqtı ayılǵan belgisiz bolǵan qustı g'ana tabıw kerek bolǵanlıqtan, mug'allım oqıwshılardıń dıqqatın usı maqsetke qaratadı. Ol ushın oqıwshılar tek usı qusqa g'ana ta'n qanday qa'siyet, belgilerdin' jumbaqtı ko'rsetilgenin izlestiredi.

Mug'allımU' Oqıwshılar, sizler ko'rsetken belgilerdin' ha'mme quslarda bolatug'ınlıǵı belgili. Al, jumbaqtı ayılǵan, belgisiz, qustın' bo'ten quslardan qanday ayırmashılıǵı barW

OqıwshılarU' Onın' ayag'ı qarmaqtay iymek. Al qustın' tumsıǵı uzınlaw, to'besinde kekili bar. Ol qus sayrag'anda basın ko'termeydi, tez-tez qozǵap turadı.

Oqıwshılar jumbaqtı ayılan belgisine ha'm qa'siyetine qarap belgisiz qustı tabıw ushın o'zleri biletug'ın quslardıń belgilerin ha'm qa'siyetin ataydı. Bul olardıń oyın rawajlandıradı, quslardıń belgilerin o'zinshe salıstırıw arqalı pikir payda etiwdi ha'm onı da'lillew arqalı jumbaq sheshiwin da'l orınlawın talap etedi. So'ytıp mug'allım oqıwshılardıń o'z pikirin da'lillep, jumbaq sheshiwin tabıwg'a u'yretdi.

2.3. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda an'ızlardan paydalanıw usılları.

O'zbekstan respublikasının' milliy g'a'rezsizlikke erisiwi menen birge turmıstın' basqa salalarındag'ı o'zgerisler sıyaqlı ta'lim-ta'rbiya ma'selelerine de ayrıqsha itibar qaratıla basladı. Elimizdin' kelesheginin' aydın, rawajlanıw da'rejesinin' joqarı bolıwına erisiw ushın ta'lim-ta'rbiyanın' sapalı bolıwına erisiwimiz kerek. Bul boyınsha Prezidentimiz İslam Abduganievish Karimov „G'a'rezsizligimizdi bekkemlew jolındag'ı en' u'lken ma'sele – adamlardın' du'nyag'a degen ko'z-qarasında, watang'a bolg'an mehr tuyg'ısı birinshi orında turıwı kerek. Al ha'r qanday ta'rbiya adamg'a ana su'ti, atanın' u'lgisi, babalarımızdın' na'siyatları menen sin'edi“^a dep atap ko'rsetedi.

Solay eken jurt basshımızdın' ayrıqsha atap o'tkenindey, „babalarımızdın' na'siyatları“ – bizin' milliy qa'driyatlarımız, ruwxıy mi yrasımız, xalıq danalıg'ının' du'rdanalarınan esaplangan en' salmaqlı, mag'ızlı aql-na'siyat so'zler ha'm ko'z-qaraslar ja'mlengen, jas o'spirimdi anıq ha'm durıs ta'lim-ta'rbiyag'a jeteklewshi - xalıq an'ızları bolıp esaplanadı.

¹ **Karimov İ.A.** O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yoli. Toshkent, „O'zbekiston“, 1992, 71-bet.

Xalıq an'ızları neshe a'sirler dawamında jaratılǵ'an, el perzentlerin ta'rbiyalawda sınaqtan tabıslı o'tken ta'rbiya ta'jriybesinin bir ko'rinisi.

„An'ız“ so'zine qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zliginde to'mendegishe anıqlama berilgen: „O'tmishten xalıq awzında qalg'an so'zler“.²

Bul, an'ız so'zdin' lingvistikalıq sıpatlaması bolsa, a'debiyat ko'z-qarasınan: „an'ız“ latin tilinen alınıp, „legenda“ dep atalıp, – xalıq awıeki do'retiwshiliginin' bir janrı. An'ız belgili bir tariyxıy waqıyalardın' yamasa tariyxıy adamlardın' a'tirapında payda bolǵ'an a'n'gimeler, shıǵ'armalar.

An'ızlar xalıqtın' o'tkendegi tariyxı, turmısı tuwralı bay mag'lıwmat beredi. Qaraqalpaqlardın' tariyxına baylanıslı Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qon'ırat waqıyaları tuwralı, jersuw atlarına baylanıslı Xojeli, Shımbay, Nazlımxan sulıw, Gu'ldirsın, Qırıq qızdın' qalası, Shomanay uqsag'an an'ızlar bar. Olar tematikalıq jaqtan:

1. Tariyxıy an'ızlar (tariyxıy waqıyalarg'a, adamlarg'a baylanıslı).

² Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi. I tom, so'zlikti du'ziwshiler R.Esemuratova, M.Qa'lenderov, R.Japaqova. No'kis, „Qaraqalpaqstan“, 1982, I-tom, 91-bet.

2. Toponimikaliq an'izlar (jer-suw atlarına baylanisli).

3. Diniy an'izlar (a'wliyeler, payg'ambarlar, saxabalar tuwralı).^q

Demek an'iz so'zler a'sirden-a'sirge, awızdan-awızg'a o'tip, bu'gingi da'wirimizge jetisken, o'zine ta'lim-ta'rbiyalıq oylardı ja'mlestirgen, tu'p-negizinde tariyxıy shınlıq bolg'an – xalqımızdın' ruwxıy baylıg'ının' bir ko'rinisi.

Bizge belgili bolg'anınday-aq ta'rbiya teoriyası ha'm oqıtıw usılları jetilistiriw mashqalaları boyınsha bir qansha ilimiy-izertlew jumısları orınlandı. Olardan: A.E.İzmaylov,^{n'} T.Ormanov,^{o'} Z.F.Mirtursinov,^{u'} K.Pirliet^w ha'm basqa da alımlardıń jergilikli ilimpazlardan: O'.A'lewov,^h A'.Ta'jimuratov,^{*} J.Bazarbaev,^{a'0} J.Qayırbaev,

³ Axmetov S., Esenov J., Ja'rimbetov Q. A'debiyattanıw atamaların' orıssha-qaraqalpaqsha tu'sindirme so'zligi. No'kis, „Bilim“, 1994, 111-bet.

⁴ İzmaylov A.E. Narodnaya pedagogika: pedagogisheskie vozzreniya narodov Sredney Azii i Kazaxstana. M., „Pedagogika“, 1991.

⁵ Ormanov T. Pedagogisheskie vozzreniya drevnix kirgizov (po - eposu „Manas“). AKD. Kazan, 1972.

⁶ Mintursinov Z.F. Wzbek xalq pedagogikasi. Toshkent, „Fan“, 1978.

⁷ Pirliet K. Progressivnie traditsii narodnoy pedagogika v sovremennom vospitanii shkolnikov. ADD. Tashkent, 1991.

⁸ A'lewov O'. A'yyemgi Orta Aziya xalıqlarının' pedagogikalıq oyları. No'kis, „Bilim“, 1987.

⁹ Ta'jimuratov A'. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasi. No'kis, 1996.

¹⁰ Bazarbaev J., Da'wletova Q. A'deptanıw. No'kis, „Bilim“, 1992.

T.Saparbaev^{a'a} ha'm basqa da ko'plegen ilimpazlardin' miynetlerinde de xalıq an'ızlarınin' ta'lim-ta'rbiyalıq a'hmiyeti, onin' xalıq pedagogikasının' bir tutashıqtag'ı tu'sinigi ekenligi ayqın ilimiy da'liyllewler arqalı berilgen.

Jaslarg'a xalıq an'ızların u'yretiw arqalı ta'lim-ta'rbiya beriw ma'selesı keshe yaki bu'gin payda bolg'an talap emes. Onin' tamırları teren'de. Biz ha'r qanday sanalı adam o'mirine teren'irek ma'ni bersek bir de, hesh qanday an'ız, a'psana yaki ertek, ra'wiyat, na'siyat so'zlerden esitpey, olardan ta'sirlenbey, jaqsı-jaman ta'replerinen juwmaq shıg'armay yaki eliklemey o'sken, ka'malatqa kelgen adamdı ko'z aldımızg'a keltire almaymız. An'ız-so'zler milliy qa'driyatlarımızdın' bir bo'legi eken, al qa'driyatlarsız jasaw – bul ma'n'gu'rlik penen barabar tu'sinik ekenligi sınıamızdag'ı usı haqqındag'ı pikirlerdi qozg'alısqa keltiredi. Solay eken, ulıwma adamzatlıq rawajlanıw barısında xalıq an'ızlarınin' jaslarg'a ta'lim-ta'rbiya beriwde a'hmiyetinin' og'ada ku'shliligin ko'remiz. Bul haqqında ilimpaz pikirlerin to'mendegi qatarlardan da biliwimizge boladı:

¹¹ **Qayıpbaev J., Saparbaev T.** Oqıwshılarg'a qaraqalpaq xalıq ertekleri arqalı a'dep-ikramlılıq ta'rbiyasın beriw. Met.qollanba. No'kis, „Bilim“, 2001.

Qaraqalpaq xalqında tariyxıy tulg'alar Aydos biy, Orazan batır, Begis ha'm Mırjıq, Maman biy, Ernazar Alako'z, a'sirese klassik shayırlarımızdan Berdaq, A'jiniyaz shayır haqqında, sheshenlerden Jiyrenshe sheshen, O'mirbek laqqı, Dosnazar solaqay, Erejep tentek ha'm basqa da el perzentleri tuwralı an'ızlar og'ada ko'p.

Birinshiden, jaslar bul an'ızlardı biliw arqalı xalqımızdın' maqtanışını esaplang'an ol perzentlerinin' isimlerin bilip, an'ızlar arqalı tanısa, Ekinshiden; Bul belgili adamlardıń erlik islerinen, bir so'zliliginen, xalqına teren' hu'rmet, su'yispenshiliginen o'rnek aladı ha'm elikleydi. U'shinshiden: Bilim ha'm sawat da'rejesi asıp, oy-o'risi ken'eyedi.

Al jer-sewg'a baylanışlı (toponimikalıq) an'ızlar arqalı o'z u'lkesinin', o'zi jasap atırǵan respublikasındag'ı jer atamaları menen tanısıp, olardıń ha'r birinin' payda bolıwında babaların' miynetleri, demek tariyxıy islerinin' bar ekenligin tu'sinedi ha'm o'z watanına perzentlik muhabbatı artıp, dıqqat, itibarı ku'sheyyedi.

Al diniy an'ızlar arqalı jaslarda hu'jdan erkinligine qaray ertede o'tken payg'ambarlar, a'sirese islam dininin' tiykarın salıwshı Muxammed payg'ambar ha'm ol haqqında, bastan keshirgen ha'diyseleri, an'ızlardag'ı iymán-insap, amanatqa qıyanet islemew, dosqa sadıqlıq, mehir-miriwbet, hadallıq ha'm basqa da jaqsı paziyetlerdi u'yrense, belgili a'wliyeler, qoyımshılıqlar haqqındag'ı an'ızlardan o'mirde bir-birewdin' zeynine tiymew, jaqsılardı qa'dirlew,

muxaddes ziyarat orınları bolg'an qoyımshılıqlarg'a hu'rmet-itibar menen qaraw, ol jerde o'z babaları, jaqın-juwıqları ruwhı bar ekenligi, „o'lilerge hu'rmet, tirilerge izzet“ tu'sinigin qa'liplestiriw bul bu'gingi ku'ndegi ha'r bir ta'rbiyashı, qa'nige, ustaz adamnın' bala ta'rbiyası aldındag'ı baslı wazıypalarınan biri dep esaplaymız.

Solay etip Ha'kim Ulıqpan o'z aqıl-oyı, bilimdanlıg'ı menen pu'tin bir awıldı o'limnen aman alıp qalıptı.

„Oqıw kitabına“ usı sıyaqlı az, ıqsham ha'm tili jen'il an'ızlardı kirgiziw og'ada maqsetke say wazıypalardan sanaladı. Haqıyqatında da Ha'kim Ulıqpan – yag'nıy Abu Ali İbn Sino tariyxta jasadı o'tken, bizge bay miyraslar qaldırıp ketken babalarımızdan biri. Birinshiden bul ha'm joqarıdag'ı „Ha'kim Ulıqpanın' na'siyatları“ sıyaqlı an'ızdan balalar ertedegi balaların' basıp o'tken jolı, tariyxta umıtılmas isimleri menen tanısıp bilim alsa, ekinshiden: an'ız mazmunınan ha'r bir na'rseni aqılǵ'a salıp sheshiw, tapqırılıq, adamlardı jo'nsız, gu'nasız o'ltirmew – adamgershilik mehir-aqibet tuyg'ısı menen birge miynet ta'rbiyasına unamlı ko'z-qarasların qa'liplestiredi. Sebebi basqanın' ma'pi, den-sawlıg'ı ushın tawdın' tik jar taslarında o'sip turg'an

a'diraspandı tabıw, jıynaw – bular qol miyneti menen a'melge asırıladı. Bul arqalı balalar sanasında erinsheklikten qashıw, barlıq waqıtta xalıqqa jaqsılıq islew pa'ziyetleri payda boladı. 1-klass „Oqıw kitabı“ ushın arnalg'an tematikalıq jobadan an'ızlarg'a ajratılǵ'an 1 saattan shıǵ'arılatus'ın juwmaq, bizin'she xalıq an'ızlarının' ta'rbiyalıq sıpatqa iye, ıqsham kishigirim tekstke iye bolǵ'an an'ızlardan ertekler bo'limine kirgizip ha'm klasstan tıs oqıw ushın ajratılǵ'an saat sanında balalarg'a an'ız, a'psana kitaplardan oqıp, olardan tiyisli juwmaqlar shıǵ'arıw kerekligin tu'sindiriw oqıtıwdag'ı, ta'lim-ta'rbiyadag'ı aldag'ı mashqalalardan biri sıpatında ko'rsetiwge boladı.

Tematikalıq jobadan ko'rip o'tkenimizdey, 1-klass ushın arnalg'an „Oqıw kitabı“ sabaqlıǵ'ında „a'deplilik ha'm adamgershilik“ bo'liminde¹² „Ha'kim Ulıqpannıń na'siyatları“ to'mendegishe ta'rtpite berilgen.

Ha'y, perzent, ata-anan'dı, ustazların'dı, dosların'dı, barlıq o'zin'nen u'lkenlerdi hu'rmet qıl. Ko'p so'yleme. Jaqsı ha'm dana adamlar menen dos bol! Sırın'dı bekkem saqla. Dostın'dı basına is tu'skende sina. Nadan adamlardan qash. Tilin'e bekkem bol. Awqattı az je. Kiyimlerin'di taza tut. Ha'r isti oylanıp isle. O'zin'she u'lkenler menen ha'zillespe. O'tirik so'yleme. Hesh kimdi jamanlama. Qızg'anshaq, ısırapshıl bolma. Birewdin' jaqsılıǵ'ına jaqsılıq penen

¹² Oqıw kitabı (1-klass ushın). No'kis, „Bilim“, 2003, 14-bet.

juwap ber! Eger sen usı na'siyatlardı yadın'da saqlap, orınlasan' baxıtlı adam bolasan'!

Bul na'siyat so'z og'ada orınlı tu'sinikli berilgen. 1-klass ushın bunday ıqsham na'siyatlar, an'ızlar a'sirese (toponimakalıq) jer-suwg'a baylanıslı bolg'an an'ızlardı sabaqtan tıs islerde ayıp, tu'sindirip beriw menen jaqsı na'tiyjelerge erisiwge boladı.

Bizge ma'lim bolg'anınday-aq ele jazıw-sızıw ulıwma bilim-ilim haqqında tu'sinik bolmag'an da'wirlerde-aq jas a'wladtı ta'rbiyalaw tiykarınan shan'araqta a'melge asırılǵ'an. Bug'an bir mısıl retinde to'mendegilerdi ko'rsetip o'tiw lazım: Ha'r qanday merelerde, lazımlarda eldin' u'lkeninen – kishisine shekem sol shan'araqqa o'z qol-qabısın tiygiziw, jası u'lkenge sa'lem beriw, sıylaw, jası u'lken menen jarısıp so'ylemew, kisi haqsına qılapılıq etpew ha'm tag'ı basqada biybaha da'stu'rlerimizdi maqtanış etsek arızıdı. Sonday-aq qaraqalpaq shan'araqlarında ha'r qanday merkede jası u'lken, awıldın' biy, ka'tquda adamlarına shay jetkerip beriw ushın „otjag'ar bala“ qoyılıp bul talapqa u'lken itibar menen qarag'an.

Bunda bala jası u'ikenlerdi hu'rmetlewdi, olarg'a xızmet etiw otındı jetkerip sol otawdın' ıssılıg'ın, o'zi xızmet islewge tiyisli bolg'an adamlarg'a izin u'zbey shay-suwin jetkerip, olardın' basqa da mu'tajlerin o'z xızmeti menen tolıqtırıw arqalı miynet ta'rbiyasın u'yrense, ka'tquda adamlardın' otırıs-turısınan, so'z so'ylew a'debinen, olardın' da'stu'rxan basında ayılğ'an tu'rli mazmundag'ı na'siyat, an'ız, kewil keshirmeleri, tolğ'anısları, basınan o'tkenleri, bu'ginge, erten'ge, keleshekke degen ko'z-qaraslarınan o'zine tiyisli juwmaqlardı alıp, olardın' turmıs ta'jiriybelerinen belgili da'rejede o'rnek aladı.

Ayırım shan'araqlarda eseyip qalg'an balalardı da ata-analar miymanlar kelse, olardın' u'stine kirgizbey, tınısh, silt etpey, so'ylemey ta'rtipsizlik islemey otırıwların buyıradı. Bul bir ta'repinen durıs bolg'anı menen (miymannın' tınıshın almaw ushın) ekinshi ta'repinen nadurıs. Sebebi bala miyman menen hal-awhal sorasıwdı, sa'lemlesiw a'debin, ko'pshilik aldında o'zin uslap tutıw ha'm basqa da pazıyletlerdi u'yrenedi. Usınday ortalıqlardan ja'ma'a'tten, shan'araqta shetletile bergen bala – o'mirde natıq, o'z pikirin ayta almaytug'ın, ha'r qanday jag'dayda belgili sheshim qabıllay almaytug'ın tartınshaq bala bolıp o'sedi.

Jas a'wladtın' jetik, sanalı insan bolıp er jetiwinde shan'araqta ata-analar ta'repinen xalıq awızeki do'retpeleri, solardın' ishinde a'sirese an'ızlardın' ayılıp olardın' ma'nileri tu'sindirilip barılsa,

balanın' ta'rbiyasına og'ada u'lken salmaqlı ta'sir ko'rsetken boladı. Bul haqqında: „Kekse wa'killeri o'mir ta'jiriybeleri tiykarında toplang'an, qa'liplesken dana pikirlerdi kishi a'wladlarg'a awızeki hikaya, ertek, an'ız, a'psana, rawayat, jumbaq, naqıl-maqallar forması menen sin'diriwge, hikmetleri menen xalıqtın' qa'lbine kirip barıwg'a umtılg'an. Olar arqalı balalardı ata-anaların', u'lkenlerdin' ma'sla'ha'tlerine dıqqat itibar menen qulaq salıwdı u'yretken, ertek ha'm an'ız qaharmanlarınan u'lgi alıwg'a iytermelegen“^{a'q} – degen pikirdi aytadı ilimpaz o'z izertlewlerinde.

Haqıyqatında da shan'araqta ata-ana ta'repinen milliy da'stu'rler, joqarıdag'ı sıyaqlı an'ız-a'n'gimeler, ertek-a'psanalar, na'siyat so'zler jatıg'ı menen tu'sindirilip, sanasına sin'dirilse, olardan durıs jol-joba alg'an bala keleshekte ja'miyetke ma'pi tiyetug'ın haq kewil adam bolıp jetilisedi.

Xalıqtın' sanasında saqlanıp kiyatırğ'an, a'wladtan-a'wladqa o'tip kiyatırğ'an en' jaqsı ertek ha'm da'stanlar, an'ız-ra'wiyatlar, naqıl-maqallar, jan'ıltpash-jumbaqlar balalardı jaqsılıqqa, jaqsı-jamannın' parqın ayırıp biliwge, rasgo'ylikke, miynet qılıwg'a ta'rbiyalaydı. Qaraqalpaq shan'araqlarında balalar ta'rbiyası menen baylanıslı ko'p g'ana jaqsı da'stu'rler bar. Xalıq pedagogikası balalarg'a mehir-

¹³ **Munavvarov A.Q.** Oyla pedagogikasi. Toshkent, „O'qituvchi“, 1994, 11-bet.

muhabbat, erkeletiw, ta'lim-ta'rbiya beriw, olardı a'shirepilep-abaylap saqlaw sıyaqlı insanıylıq ko'z-qaraslardı sin'dirip kelgen.

Ha'r bir ata-ana balalarının' boyı, aqıl oyı o'sip, jasına jas qosılǵ'an sayın olarg'a qızıqlı kitaplar, an'ız, ertek kitaplardıń toplamların a'kelip beriwı, ha'tteki ku'ndelikli televizorda ko'rsetiletug'ın ko'rsetiwlerdin' qaysıları balaları ushın maqul, qaysıları maqul emesligine, eger balası kompyuter oyınların oynawg'a qızıqsa, bul oyınlardıń tematikalıq ta'replerine og'ada itibarlıq penen qarap, olarg'a jol-joba, bular boyınsha ko'rsetpeler beriwı kerek.

Shan'araqta balanın' ta'rbiyasına bir minut bolsa da itibarsızlıq penen qaramaw kerek. Sebebi onın' keleshekte qanday adam bolıp jetilisiwi tiykarınan alg'anda shan'araqtag'ı alg'an ta'rbiyaları menen tikkeley baylanıslı. Ata-analar shan'araqta balalarına ıqsham, tu'sinikli, tu'siniwge jen'il an'ızlardı. An'ız kitaplardan oqıp tu'sindirip yaki yadtan aytıp beriwı arqalı ta'rbiyalawı mu'mkin. Mısalı „Jıl'a talasıw“^{“a'n”}..... an'ızı da teren' ta'rbiyalıq xarakterge iye.

Buring'ı o'tken zamanda jan'a jıl jaqınlaptı Barlıq haywanlar jıynalıp jıl ko'rmekshi bolıptı. Ha'mmesi jıl ko'retug'ın jaqqa qarap juwırıstı

¹⁴ Qaraqalpaq an'ızları ha'm anekdotları. Baspag'a tayarlag'anlar: Q.Maqsetov, N.Kamalov, Q.Ma'mbetnazarovlar. No'kis, „Qaraqalpaqstan“, 1995, 98-bet.

da tu'ye o'z orninan qozg'almapti. Qoyan tu'yenin' qasinan juwırıp o'tip baratırıp:

– Haw sen tursan' g'oy, jıldan bos qalasan' g'oy, – depti.

– Sonda tu'ye:

– Sizler bara berin', menin' boyım uzun, usı ka'rada-aq ko'remen, – depti. Tu'ye o'zinin' biyikligine isenip, orninan qozg'almapti. Tıshqan ha'mmesinin' keyninde kiyatır eken, da'rriw tu'yenin' u'stine o'rmelep, qulag'ına minipti de alıptı. So'ytıp tıshqan jıldı ha'mmesinen burın ko'ripti, jıl bası tıshqan bolıptı. So'ytıp tıshqan, sıyır, barıs, qoyan, ulıw, jılan, qoy, meshin, tawıq, iyt, don'ız jılg'a ilingen. O'zinin' biyikligine marapatlang'an tu'ye jıldan bos qalıptı.

Bul arqalı balalarda maqtanshaqlıq, biyparwalıq, arqayınlıq illetlerinen jıraq bolıwg'a, al tapqırılıq, shaqqanlıq, ziyreklik ha'm ulıwma aytqanda aqıl ta'rbiyasın arttırıwg'a boladı. Al usı kitaptag'ı „Ernazar keneges penen ushırasıw“ an'ızın da ta'rbiyalıq a'hmiyetliligi boyınsha dıqqatqa ılayıq.

Ernazar alako'z zamanında keneges Ernazar biy degen adam bolıptı. Ol da zamanındag'ı adamlar arasında belgili adam bolg'an. Bir ku'ni Ernazar biy atlı qus salıwg'a shıg'ıptı. Ernazar biy ku'ni menen at u'stinde sandalıp, qus salıptı, biraq qansha sarsılıp ju'rse de an' taba

almay kesh bolip baratırǵ'anda awılına qaytıp kiyatırǵa aldınan bir irirekten kelgen qara pa'ren' jigit shıǵ'ıptı. Ol piyada ju'rip qus salıp ju'r eken ha'm piyada ju'rip-aq qırǵ'awıl, qoyan, tu'lkilerden an' tu'siripti. Ernazar biy jan'ag'ı piyada jigitten uslag'an an'ların basıp almaqshı boladı da, attı qattıraq aydap, qamshı menen kerilip arqasına bir uradı da atqa qaqtırıp ketedi.

Piyada adam abaylamag'an kisi usap, artına burılıp ta qaramay ju're beredi. Bug'an Ernazar biydin' ashıwı kelip, – A'y zan'g'ar adambısan' ya shaytanbısan'! – dep dawıslap u'stine ja'ne at aydaydı.

Piyada jigit artınan kelip qalg'an attın' suwlıǵ'ınan uslap tartıp jiberedi. At omaqazan atıp jıǵ'ılıp, u'stindegı Ernazar biy a'dewir jerge uship ketip, jalp etip tura almay atırǵ'anda, attın' shılbırı menen ayaq-qolın baylap, kishkene oqpang'a shalqasına taslap, janına qusın qoyıp, attı minip ketip qaladı.

Solay etip bir u'yge barıp qırǵ'awıl, qoyandı ko'p etip astırıp, bir adamdı Ernazar biyge jiberip, – tez a'kelego'r qosshım, o'lip qalar, – dep tapsıradı.

Ko'p waqıttan keyin Ernazar biydi a'keledi, jayg'asıp otırıp alg'annan keyin jan'ag'ı jigit Ernazar biyge qarap:

– Ko'rgensiz jigit ekensen', qamshı menen urdın', atqa qaqtırdın' u'ndemedim, ekinshi u'stime at aydag'anın' ne qılǵ'anın'W! „O'zin'di er bilsen', basqanı sher bil“ – degen zan'g'ardın' balası! Sen at minip

ju'rgen menen shaman'dı bayqawın' kerek. Biz Ernazar alako'z degen balamız, – dep tag'ı da ko'p so'zler menen og'an na'siyat berip keyiydi. Ernazar biy qattı qısınıp, atın ha'm u'stindegı melle shapanın Ernazar Alako'zge sawg'ag'a berip keshirim sorap tarqasıptı.^{a'o'}

Bul an'ızdan ko'rip otırg'anımızday-aq tematikası jag'ınan tariyxıy an'ızlar qatarına kiredi. Ernazar alako'z, Ernazar keneges – haqıyqatında da tariyxta bolg'an XIX a'sirde jasap o'tken adamlar. Al olardıń arasında usı waqıyanın' bolg'anlıg'ı yaqı bolmag'anlıg'ı anıq emes. An'ızdan tiykarg'ı ug'ınılatug'ın ma'nis bul emes, al Ernazar alako'z ha'm Ernazar keneges arasındag'ı waqıyalardan shıg'arılatug'ın juwmaq o'z basımshalıq, menmenlik, basqanı pise tutpay, mensinbewshilik illetlerine qarsı ko'z-qarastı payda etiw.

Ernazar alako'z ha'reketlerinen ko'rinip turg'anınday sabırlılıq, aqıl menen is ju'ritiw, miymandoslıq, ha'r bir so'zdi o'z ornına tawıp qoyıp kewilindegisin adamgershilik penen tu'sindire alıw sıyaqlı qa'siyetlerden aqıl ta'rbiyasına ta'rbiyalaw mu'mkin. Joqarıdag'ı „Jılg'a talasıw“ ha'm „Ernazar keneges penen ushırasıw“ an'ızlarında balalarg'a ha'm bilim (mu'shel jılları qaysı haywanlar atı menen atalıwın biliw ushın) ekinshi an'ızdan (tariyxta o'tken Ernazar alako'z sıyaqlı batır babalarının' ismin, o'mir jolı menen tanısp, olardıń

¹⁵ Qaraqalpaq an'ızları ha'm anekdotları. No'kis, „Qaraqalpaqstan“, 1995, 86-87-betler.

islerinen o'rnek alıw) ta'rbiya alıw arqalı oy-o'risi o'sedi, ha'r qanday ha'diyseden o'zlerinshe juwmaq shıg'arıp, jaqsı ta'replerin o'zlerine u'lgi sıpatında alıwg'a u'yrenedi.

A'llette ekskursiya – bul ta'biyatqa, ha'r qıylı tariyxıy orınlarg'a bolıwı mu'mkin. Joqarıda atap o'tkenimizdey an'ızlar (tariyxıy adamlar haqqında, jer-suw atamaları haqqında ha'm diniy an'ızlar) bolıp 3 toparg'a bo'linedi. Ekskursiyada an'ızlardan qalay paydalanıp, ol arqalı balalarg'a qaysı usıllar menen ta'lim-ta'rbiya beriwge boladı. Bul ushın en' birinshi na'wbette tariyxıy adamlar, bizin' xalqımızdın' maqtanıştı bolg'an batırlardı eslep ol boyınsha to'mendegidey taqılette ekskursiya sho'lkemlestiriwge boladı.

Ta'jribeli ta'lim-ta'rbiya mekemelerinde ha'ptenin' bir ku'ni ruwxıylıq ku'ni bolıp belgilenip, usı ku'ni oqıwshılardı muzeyge aparıp tanıstırıp, ol jerdin' ha'r bir eksponat boyınsha bay mag'lıwmatlar, olardıń mazmunın qamtıytug'ın an'ızlar bolsa so'ylep berip, birgelikte talqılawg'a da boladı. Bug'an qosımsha sabaqtan tıs, ekshembi ku'nleri yaki shereklik dem alıslarda ta'biyat qoynına sayaxatqa shıg'ıp u'lkemizdin' go'zzal ta'biyatı menen de tanıstırıwǵa boladı. Mısalı A'miwda'ryag'a, Qızketken arnasının' boyına ha'm basqa da orınlarg'a aparıp dem alıwg'a, ta'biyattı tamashalawg'a. Bunnan tiykarg'ı maqset:

o'sip kiyatırǵ'an jas a'wladtı ta'biyattı su'yiwshilikke ta'rbiyalaw, ta'biyattag'ı ha'r bir giya, sho'p, o'silikke, janlı haywanat du'nyasına, taw-tasqa, topıraq-suwg'a, hawanın' taza bolıwına. Miriwbetli, g'amqor ko'zi menen qarawg'a u'yretiw bolsa, og'an qosımsha ta'biyat haqqındag'ı qızıqlı a'psana-an'ızlardı so'ylep berip, onın' ma'nisin, u'lgi alatug'ın ha'm u'lgi almaytug'ın ta'replerin pikir talas qılıp ortaqlasıw ma'selesı bolıp tabıladı.

Mısalı: Oqıwshılar mug'allimnin' bassılıǵ'ı menen *To'k tawına* sayaxatqa shıqsa, to'mendegidey usı taw haqqındag'ı an'ızdı aytıp beriwge boladı.

Buring'ı waqıtlarda A'miwda'rya Samanbay tog'ayının' u'sti menen arqag'a qarap ag'adı eken. Arqa bettegi ko'p el usı A'miwda'ryadan suw iship ku'n keshiredi eken. Sol zamanda bir o'jet da'w da'ryanın' ayag'ındag'ı elge suw jiber mew ushın baylamaqshı bolıptı. Ayaqtag'ı eldin' adamları bul xabardı esitip, da'wge adam jiberipti.

– Qu'diretli da'w, da'ryanı baylaman'ız, ne tilesen' de bereyin – dep jalınıptı. Biraq da'w o'jetlikke salıp, so'zin tın'lamay kete beripti. Sol elde bir aqıllı kempir bar eken. Bul xabardı ol da esitip, da'wdin' aldınan shıǵ'ayın dep ketipti. Jolda kempirdin' aldınan o'jet da'w shıǵ'ıp, kempir menen xabarlaspay kete beripti. Kempir da'wdin' o'jet ekenin bilip:

– Balam da'ryanı baylay g'oy, tastay etip bayla, ayaqtag'ı suw ishpese, uw ishsin, – dep da'wdi qattı o'jetlendiripti. Sonda da'w:

– Sendey kempirdin' aytqanın qılatug'ın men be, bar – baylamag'anım! – dep etegindegi topıraqtı turg'an jerine to'gipti de keynine qaray ketip qalıptı. Ha'zirgi To'k tawı sol da'wdin' to'kken bir etek topırag'ı eken, – deydi.

Bul an'ız tematikası boyınsha toponimikalıq (jer-suw atamalarına baylanışlı) an'ız bolıp To'k tawı haqqında o'z etilgen. Bul taw bu'gingi ku'nimizde de haqıyqattan da bar bolıp, ol No'kis rayonu aymag'ında jaylasqan. Al tawdın' da'wdin' to'kken bir etek topırag'ınan payla bolıwı – bul shınlıqqa kelmeydi – al mif yag'nıy xalıqtın' sanasındag'ı boljam, shamalaw tu'sinigi. An'ız benen tanısw ha'm To'k tawına sayaxatqa barıw menen oqıwshılar ta'biyattı su'yiwshilikke ta'rbiyalanıw menen birge, o'z u'lkesinin' geografıyası, jer, suw, taw, topırag'ı menen de tanıadı, teoriyalıq jaqtan da sawatın ashıp, bilimin bekkemleydi.

U'lkemizdin' bay, go'zzal ta'biyatına baylanışlı bolg'an toponimikalıq an'ızlar og'ada ko'p. Mısalı: „Shımbay qalasının' qurılıwı haqqında an'ız“, „Shılıpıq qorg'anı“, „Gu'ldirsın“, „Ketenler“, „Bozataw“, „Kegeyli“, „Shomanay“, „Xojeli“, „İyshan qala“, „Qanlıko'l“, „Qızketken arnası haqqında“, „A'miwda'rya“, „Monshaqlı“ ha'm basqa da og'ada ko'p jer suw, elat atamalarınin'

payda bolıw, kelip shıǵıwı jo'ninde. Al diniy an'ızlardan „360 a'wliye“, „Shıblıy ata“, „Quwsırıq“, „Ca'lmen ata“, „Shorsha“, „Sultan Wa'yis baba“, „Irza baba“ ha'm basqa da ko'plegen qoyımshılıq atlarının' payda bolıwına, diniy, ulama adamlar haqqında, Muxammed payg'ambar, onın' isenimli adamları – saxabalardı haqqında qanshadan-qansha ha'mme kitapqa tu'spegen, el awzında ju'rgen an'ızlardı da oqıwshılarg'a aytıp berip, olardıń ta'rbiyalıq a'hmiyetine itibar beriwimiz kerek dep oylaymız.

Demek sabaqtan tıs islerdin' biri – ekskursiya, sayaxatlarda jaslardı xalıq an'ızları menen ha'r ta'repleme ta'rbiyalawg'a boladı.

2.4. Jaslardı a'dep-ikramlılıqqa ta'rbiyalawda xalıq oyınlarınan paydalanıw usılları.